T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTCÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

JOSEF VAN ESS'İN İSLAM KELAMININ BAŞLANGICI ADLI ESERİNDE KADER TARTIŞMALARI

Günay ÖZER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
OCAK-2010

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTCÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

JOSEF VAN ESS'İN İSLAM KELAMININ BAŞLANGICI ADLI ESERİNDE KADER TARTIŞMALARI

DANIŞMAN: Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

Günay ÖZER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
OCAK-2010

KAHRAMANMARAŞ SÜTCÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

JOSEF VAN ESS'İN İSLAM KELAMININ BAŞLANGICI ADLI ESERİNDE KADER TARTIŞMALARI

Günay ÖZER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No:

Bu Tez 18 /01/2010 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU	**Prof. Dr. M.Kemal ATİK**	**Yrd. Doç. Dr. Halil APAYDIN**
BAŞKAN	**ÜYE**	**ÜYE**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN
Enstitü Müdür Vekili

Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTCÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

JOSEF VAN ESS'İN İSLAM KELAMININ BAŞLANGICI ADLI ESERİNDE KADER TARTIŞMALARI

Günay ÖZER

Danışman : **Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU**

Yıl : **2010, Sayfa: 61+5**

Jüri : **Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU (Başkan)**
: **Prof. Dr. M. Kemal ATİK (Üye)**
: **Yrd. Doç. Dr. Halil APAYDIN (Üye)**

Kader alanında araştırma yapmak isteyenler, onu anlayabilmek için bu kavramın ilk kaynağında ve ilk kullanıldığı sosyal, kültürel, dini ortamdaki yapısını çok iyi bilmek durumundadır. Bu nedenle islam öncesinde, Kur'an'da, islam'ın ilk dönem yazılı eserlerinde ve sonrasındaki kader tartışmalarını araştırmaya çalıştım. Özellikle batılı ilahiyatcı Josef Van ESS'in Hicri 1.yüzyılda yazılı metinleri ele aldığı İslam Kelamının Başlangıcı adlı eserin tercüme ve yorumlarından faydalandım. İslam öncesi toplumlarca da bilinen, ancak islam ile durulan yapının sonraki gelişmesini ortaya koymaya çalıştım. Batılı araştırmacı gözüyle konunun değerlendirmesi ayrıca önem taşıdığı kanaatindeyim.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Kader, Kaza, İlim, Kudret –i İlahi, Hayır ve Şer.

DEPARTEMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
KAHRAMANMARAŞ SÜTCÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MA THESIS

DISCUSSES ABOUT FORTUNE IN THE WORK ''THE BEGINNING OF THE KELAM IN ISLAM'' BY JOSEF VAN ESS

Günay ÖZER

Supervisor : Assc. Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

Year : 2010, Pages: 61+5

Jury : Assc. Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU (Chairperson)
: Prof.Dr. M. Kemal ATİK (Member)
: Asst. Prof. Dr. Halil APAYDIN (Member)

In order to have a better understanding of the fortune, those willing to research in the field of fortune studies must know the social, culturel, religious of the society. For this reason, I studied on the works about the pre- Islamic era and than about the discusses of fortune. I benefited mainly from the translate of work by orientalist, Josef Van ESS, that he wrote about the beginning of kelam in Islam and from kommentars about this work. I believe that this work and the kommentars about this work, especially the kommentars from the orientalist' (Josef Van ESS)' position, are really important.

Keywords: Knowledge, Kelam, Fortune, Power-i, Good and Bad

ÖN SÖZ

İslamda kelamın başlama zamanını araştıran ve kader konusunun işlendiği ilk metinleri konu edinen Prof. Dr. Josef van ESS'in ,''İslam Kelamının Başlangıcı'' adlı eserini inceleme konusu olarak seçtim. Bu eserin önsözünü, kitapta yer alan iki önemli risale metnini ve ilave olarak Gaylan ed-Dimeşki üzerine haberler bölümünü tercüme ederek özet olarak tezimin içerisinde yer verdim. Benim asıl konum olan kader ile ilgili tartışmaların geçtiği bölümleri ve yazarımızın bu konular üzerine yorumlarını ortaya koymaya çalıştım. Kader konusu çok ilgi uyandıran ve üzerinde uzun yıllar durulan bir konudur. Peygamber Efendimiz döneminde bazı konular O'nun otaritesi sebebiyle tartışmaya gerek duyulmadan inanılıp kabul edilmiştir. O'nun irtihalinden sonra gelişen olaylar karşısında farklı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle hilafete bağlı meselelerde ortaya çıkan ihtilaflar itikadi konuların da tartışma gündemine gelmesine neden olmuştur.

Dönemin şartları ve imkanları çerçevesinde konu ele alındığında, anlatım yoluyla aktarım daha fazla olduğu görülmektedir. Ama buna rağmen Medine bir ilim merkezi olması ve bazı imkanları sunması sebebiyle meydana gelen gelişmeleri, tartışma konularını yazıya alanların da olduğu ortaya çıkmıştır. Bu konuya zaman ayıran ve gayret gösterip incelemeler yapanlardan birisi de Josef van ESS olmuştur. O özellikle Hicri birinci asırda bu konuların ele alınıp işlenmesini büyük bir hayranlık ve takdirle karşılıyor. O dönemin en önemli kaynağı olan hadislerden de istifade etmekle birlikte yazılı metinleri ön plana çıkarmak için gayret gösteriyor. Hicri ilk dönemden kalan el yazması eserleri, yazar, eser ve el yazıları yönlerinden ele alarak, gerçek olup olmadıklarını ispat etmeye çalışıyor, sonra da içeriği ile ilgili yorumlarını ortaya koyuyor. Bu ilk döneme ait eserlerin gerçekliğinin ispatı, kelamın başlangıç zamanını da çok daha öne çekerken, o dönemin fikir dünyasına da ışık tutmaktadır.

Bu çalışmamda, bu önemli konulara bir yabancı gözüyle nasıl bakıldığı ve nasıl yorumlanmaya çalışıldığını ortaya koymaya gayret ettim. Bu çalışmamda metni Beyrut 1977 basımlı Wiesbaden- Franz Steiner yayınevi tarfından yayımlanan kitab kullanılmıştır.

Çalışmalarım sırasında değerli görüşlerinden ve yol gösterici tavsiyelerinden azami derecede istifade ettiğim muhterem Hocam Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU'na şükranlarımı arzetmeyi bir borç biliyorum ve şahsında yetişmemizde emeği olan bütün hocalarıma saygı ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Günay ÖZER
OCAK – 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖN SÖZ III
İÇİNDEKİLER IV
KISALTMALAR LİSTESİ V
1. GİRİŞ 1
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR 2
3. İSLAM KELAMI VE KADER KAVRAM 3
3.1. İslam Kelamı 3
3.2. İslam Kelamının Doğuşu 3
3.3. Kader Kelimesi 7
3.4. Kader Kelimesinin Tarihi süreci 7
3.5. Kaderin İslamdan Sonraki Anlamı 8
3.6. Kur-an'ın Kader Kelimesine Yüklediği Anlamlar 9
4. JOSEF VAN ESS'İN HAYATI 10
4.1 Çalışmaları/Yayınları 10
5. JOSEF VAN ESS'İN ESERİNE YAZDIĞI ÖNSÖZÜNDEN ÖZET 12
5.1. Ess'in eserine göre Hasan bin Muhammed bin el-Hanefiyye'nin Hayatı 14
5.2. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin risalesi 17
5.3. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin Risalesinin Elyazmaları 17
5.4. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin Risalesinde Kader Tartışmaları . 17
5.5. Josef Van ESS'in Değerlendirmesi 44
6. HALİFE ÖMER İBN-UL ABDÜLAZİZ'İN (II. Ömer) RİSALESİ 51
6.1. Ömer ibn-ul Abdülazi'in Risalesinde Kader Tartışmaları 51
6.2.Josef Van ESS'in Yorum ve Değerlendirmeleri 58
7. GAYLAN ED-DIMEŞKİ ÜZERİNE HABERLER 59
8. SONUÇ VE TARTIŞMA 60
KAYNAKLAR 61
ÖZ GEÇMİŞ

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.s. : aleyhisselam
C. : cilt
Çev. : çeviren
DİA. : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
md. : Maddesi
Bkz. : Bakınız
R.a : Radıyallahu Anh
s. : Sayfa
S. : Sayı
s.a.v. : Sallahu Aleyhi Vessellem
ss. : Sayfa Sayısı
srh. : şerh
trc. : tercüme
Ö. : Ölümü
A.Y. : Aynı yer
A.E. : Aynı Eser

1. GİRİŞ

Konunun Önemi

İnsan akıllı ve yapabilme yeteneği olan bir varlıktır. Yaptıkları fiiller sorumluluk açısından değerlendirildiğinde tamamen kendisinden mi kaynaklanmakta yoksa onu zorlayan, sınırlayan, planlıyan bir gücün etkisi altındamıdır. İşlediği fiillere bakıldığında iyiler olduğu gibi kötüler de vardır. Bu iyi ve kötü eylemlerinde sorumluluk ve yetki sınırları nelerdir. Tarih boyunca her din ve kültürden ilim adamları ve felsefeciler tarafından tartışılan bu önemli kader konusu islamdan sonra da tartışılmış, ortaya değişik görüşler çıkmıştır. Hicretin ilk asrından itibaren çeşitli argümanlar kullanan islami gruplar ve fırkalar oluşmaya başlamıştır. İnsanı robotlaştıran Cebr anlayışına karşı, insana sınırsız yetki veren ve sonradan Mutezile mezhebine dönüşen Kaderiye görüşü ortaya çıkmış ve çok önemli fikri tartışmalar meydana gelmiştir. Kur'an'da da, cebr, ihtiyar ve teklif meselelerine yer verilmiş, Kader tartışmaları sahabe döneminde de olmuş ama daha sonra siyasi olayların da etkisiyle artarak devam etmiştir. Ele aldığımız eser bu tartışmaların erken dönemlerine ışık tutacak nitelikte olması sebebiyle önem arzetmektedir. Özellikle bu tartışma dönemlerinin içinde olayları yaşayarak, kaynağını görerek ve oluşum şartlarını bilerek yapılan değerlendirmelerin yazılı aktarımı olan ilk metinler, dönemin fikri yapısına ışık tutması açısından büyük değere sahiptir.. Bu metinler, ortaya çıktığı o ilk dönemlerin yazı tekniği, araçları, yazı materyali, uslubu ve içerik açısından ortaya koydukları, hem konunun önemi yönüyle hem de o dönemlerdeki erişilen fikri seviyeler ile, konuya olan ilgiyi belgelemesi açısından da önem arzetmektedir.

Kullanılan Metod

Josef Van Ess'in ''İslam Kelamının Başlangıcı'' adlı eseri içerisinde yer alan ve Hicri I. asrın önemli el yazmalarından Kaderiye karşıtı iki Risale metni tercüme edilmiş, konumuz olan kader tartışmaları bakımından Josef Van Ess'in yorumları da dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu arada kader konusunun işlendiği diğer eserlerden de istifade edilmiştir. Özellikle konunun içeriğini oluşturan Risale metinlerinin tam tercümeleri tezimizin içerisinde sunulmuştur. Kelam kelimesinin ilk olarak geçtiği ve kelam usullerinin kullanıldığı metinler olması sebebiyle de çalışmamızda ''Kelam kavramına ve doğuşu konusuna''da yer verdik. Kader kavramı, islam öncesi ve sonrası yönüyle de kısaca tezimizde ele alınmıştır. Kavramlar yönüyle ansiklopedilerden istifade edilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Kader meselesi oldukça derin ve çok kapsamlı bir konu olduğundan bir çok eserde ele alınmış ve her dönemde üzerine tartışmalar devam etmiştir. Biz bu konuda ''İslam Kelamının Başlangıcı'' adlı eser ve Ess'in yorumları kapsamında konuyu sınırlamakla beraber, bu risalelerden bahseden eserleri ve makaleleri de okumak suretiyle yorumlarından da istifade ettik. Ama daha ziyade Kader konusu çerçevesiyle yorumları sınırladık.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Ess, eser hakkındaki değerlendirmesinde şöyle der; ''*El yazma 1972 de baskıya verildi; Bu güne kadar yayınlanan literatür, henüz sadece çok sınırlı hacimde, notlarda dikkate alınacak kadardır. Bu zaman süresinde Muhammet İmare tarafından yayınlanan Resail el-Adl ve't-Tevhid (1-2; Kahire, Dar el- Hilal 1971)de kullanıma sunulmuştur ki bir kritik çerçevesinde Hadi ile'l-Hacc'ın tekzibidir (Cilt. II s.118 ve dev., burada tam adıyla; K. er-Redd vel-iştigag ale'l-Hasan b. Muhammet b. el-Hanafiye fi'l-cebr ve-isbat el- hakk ve- nagz kavlih) benim tarafımdan toplanan birinci metnin bütün fragmanları bağlamlarıyla bulunur; W.Madelung da beni gizli kalan bazı yayınlar konusunda uyarmıştır*.''

Daha sonraki çalışmalar Ess'in yayınına dayanmaktadır. İngilizce ye de çevrilmiştir. Şaban Ali DÜZGÜN Bey bir makalenin tercümesinde eserden bahseder. Özcan TAŞÇI Bey de Kader ve İnsanın Sorumluluğu eserinde birkaç bölümü ele alarak kendi konusu ile ilgili önemli çıkarımlarda bulunmuştur.

3. İSLAM KELAMI VE KADER KAVRAM

3.1. İslam Kelamı

Kelimenin çoğulu olan kelam sözlükte ‘’yaralamak, etkilemek’’ anlamındaki kelm kökünden türemiş bir isim olup, ‘’bir fikri tam olarak anlatan söz’’ demektir (Yavuz, ‘’Kelam’’2002, DİA,XXV, 196).

Kelam ilmi, kesin delillerle dini akideleri bilmedir, diye tarif edilir. Dini akideler kısaca, Allah’ın varlığı ve birliği, sıfatları, Peygamber ve sıfatları, ahiret ve hallerinden ibarettir. Kelam ilmi, dini inançlardan İslam’a göre bahseder ve bu yönüyle ilahiyattan ayrılırm (Gölcük, 2000, Kelam Tarihi, 13).

Kelam ilmine Usulu’d-din dendiği gibi ona el-Fıkhu’l-Ekber adı da verilmiştir. İlm-i Kelam, Nazar ve İstidlal ilmi olarak da isimlenir. Tevhid ve Sıfatlar ilmi onun bir başka adıdır. Tevhid ve Sıfatlar ilmine niçin Kelam adı verilmiştir? Bu konuda çeşitli görüşler vardır (Gölcük, 2000, Kelam Tarihi. 14) Akli delillerle muhalifleri susturmayı gaye edinen Kelam ilminin netice olarak bu adı almasının Abbasiler devrinde (H.132/M.656’dan sonra) olduğu ifade olunmakla birlikte, incelemesini yaptığımız İslam Kelamının Başlangıcı adlı eserinde Josef Van Ess bu ismin daha önceleri kullanıldığını ortaya koymaya çalışıyor.

3.2. İslam Kelamının Doğuşu

İslami ilimler içinde Kelam, bütün dini hükümlerin temelini teşkil etmesi bakımından en şerefli ilim kabul edilmiştir. İman esaslarının temellendirilmesinden bahseden bu ilimde, islam tarihi boyunca birbirinden farklı metodlar benimseyen bazı cereyanlar orataya çıkmıştır. (Topaloğlu, 1982,Maturidiyye Akaidi .9)

Kelam ilminin bir kısmı İslam’ın kendi yapısından, ayrıca müslümanların dini, siyasi ve içtimai problemlerinden kaynaklanan iç sebeplerin, bir kısmı da müslümanların İslam dışı din ve felsefelerden oluşan yabancı kültürlerle karşılaşmasından kaynaklanan dış sebeplerin etkisiyle doğduğu kabul edilir. Farklı fikirler de ifade edilmişse de, müslüman olan veya müslüman olmayan araştırmacıların çoğunluğunca iç ve dış sebeplerin ortaklaşa etkili olduğu görüşü benimsenmiştir(Yavuz, ‘’kelam’’2002, DİA, 198)

Kur’an’daki pek çok ayetin insanları okumaya, inceleme ve araştırmaya davet etmesi müslümanları dini bilgiyi temellendirmeye yönelik bilgiler üretmeye yönlendirmiştir. Ayrıca kelamın konusunu teşkil eden bir çok tema ayetlerde yer almış, değişik din mensuplarının batıl inanç ve davranışları açıklanarak eleştirilmiş, onlarla en uygun biçimde fikri mücadelede bulunulması hem Peygambere, dolayısıyla müslümanlara emredilmiştir. Bu bir anlamda kelam inşa etmeyi emirdir.

Ayrıca Hz. Peygamber’in vefatından sonra, kısa bir süre içinde çeşitli inançlara bağlı toplumların bulunduğu bölgeler fethedilmiş ve bir çok insan müslüman olmuştur. Farklı inançlardan gelen yeni müslümanların kafalarında oluşan soruları alimlere sorup cevap beklemeleri kelam faaliyetlerine katkı sağlamıştır.

Resul-i Ekremin vefatından sonra ilk fikri ayrılık siyasi konularda olmuştur. Hilafet konusu Ebu Bekir’in seçimiyle çözülmüş gibi görünse de, devlet başkanlığı müslümanlar arasında önemli bir problem teşkil etmiş, özellikle Hz. Ali’nin sonraki taraftarları, dini temeli bulunduğunu öne sürerek halifeyi belirlemenin insanlara bırakılabilecek basit bir mesele olmadığını, hilafetin vahy yoluyla Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere tahsis edildiğini ileri sürmüş ve imamet meselesini dinin asli

unsurları içerisinde mütalaa etmiştir. Hz. Osman'ın şehadeti, Hz Ali dönemindeki Cemel ve Sıffin savaşları sebebiyle bir müslümanı öldürmenin dini hükmü, iman-günah, kader- cebir, tekfir gibi konuları alevli tartışma konuları arasına taşımış ve çözümler aranmıştır. Siyasi iktidarı ele geçirme ümitleriyle muhalif gruplar Kurtarıcı mehdi inancında olduğu gibi yeni inançlar icat etmişlerdir. Emevi iktidarı da icraatlerini meşrulaştırmak amacıyla cebir inancını yaymaya çalışmışlardır. Bütün bunlar kelam disiplininin doğmasına sebep hazırlayan iç dinamiklerdir. (Yavuz,''kelam''2002, DİA, 198)

Kelam ilminin ortaya çıkışını etkileyen dış sebeplerin başında müslümanların yabancı dinlerle karşılaşması hususu gelir. Bu dinlerin savunucuları ile bir araya gelip kültürel ilişkiler oluşturulurken zaman zaman da tartışmalar omuştur. Özellikle müslüman alimlerin diyaloğa girip onların sorularına cevaplar aradıkları grupların başında hıristiyanlar gelir. Özellikle Emeviler devrinde halifelerin doğru hıristiyan bilginleriyle diyaloğa girdiği, saraylarında onlara çeşitli görevler verdikleri bilinen bir husustur. Bunların önde gelenlerinden biri olan Yuhanna ed- Dımaşki'nin islamı eleştiren bir kitap yazdığı bilinmektedir(Yavuz, ''kelam'' 2002,DİA, 198)

Hz İsanın ulihiyyeti iddiasını kanıtlamak için Kur'an'da ondan ''Allah'ın kelimesi'' diye bahsedilmesini ve ilahi olan kelimelerin ezeli olması gerektiği delilini ileri sürerek halku-l Kur'an ile zat-sıfat tartışmalarının ortaya çıkmasında hıristiyan alimlerin kısmi bir rolü bulunduğu kabul edilmektedir. Teşbih ve tecsime ait konuları müslümanlar arasında konuşulmasına da yahudilerin payı bulunduğunu gösteren ipuçları mevcuttur. Nitekim yahudilerin teşbih inancı konusunda hadis uydurdukları bilinmektedir. Yine yahudilerin müslümanlar arasında Sebeiyye ve Galiyye gibi aşırı fırkların ortaya çıkıp taraftar bulmasında bizzat rol oynadıklarına dair rivayetler de mavcuttur. Ayrıca az da olsa eski, doğu dinlerinin inaç etkileriyle tenasüh vb. düşüncelerin ortaya çıktığı da bilinmektedir. Yabancı din sahiplerinin eleştirelerinde kullandıkları düşünce sistem ve metodları, müslüman alimleri, bu felsefe kültürünü öğrenmeye sevketmiştir. Felsefi eserler de Arapçaya tercüme edilmiştir.

Hz Peygamberin döneminde meydana çıkan sorular vahiy kaynağından alınan cevaplarla çözüme kavuşturuluyordu. Peygamberin açıklamaları o dönem müslümanlarını tatmin ediyordu. Daha çok sahabede uluhiyyete ait konularda teslimiyete dayanan bir islam anlayışını sürdürmüş ve yoğun itikadi tartışmalara girmekten de kaçınarak ihtilafa düşmekten kurtulmuştur. Rasülullahın vefatıyla vahiy bağlantısı durunca sahabiler, meydana çıkan yeni durumları çözüme kavuşturmak için soruna ilişkin hükmü araştırıp ortaya çıkarmayı da görev bilmişlerlerdir.

Hz Ebu Bekir'in zekat vermek istemeyenlerle savaşması, Hz. Ömer'in suçu Allah'a yükleyen bir kader inancını tepkiyle karşılaması ve gerçeğin böyle olmadığını belirtmesi, Hz Ali'nin insana ait hiçbir fiilin kader kapsamı dışında kalmadığını, bununla birlikte ilahi kaderin insanı irade ve eylem gücünden yoksun bırakmadığını açıklaması sahabe döneminin önemli örnekleri içinde yer alır. Yine ashab arasında bu tür örneklerin daha fazla olduğunu fakat kayıtlara geçirilmediğinden günümüze intikal edemediğini söyleyen araştırmacılar da vardır. (Yavuz, ''kelam''2002, DİA, 198)

Sahabe döneminde büyük günahın insanı dinden çıkaracagı düşüncesiyle ''tekfir'' kavramını savunan Hariciler, onlara karşı, büyük günahın küfre neden olmıyacağını savunan mürcie ilk fırkaların öncülüğünü yapmışlar, cebr inancını yayan Emevi yöneticilerine karşı, insanın fiillerini iradesiyle yaptığı ve kişiyi fiil işlemeye zorlayan bir kaderin bulunmadığını ileri süren kaderiyye öncüleri, sonra Kur'an'ın mahluk olması, ilahi sıfatların nefyi, maddenin hadis olan cevher ve arazlardan oluştuğu

gibi yeni fikirleri ortaya atan Ca'd b. Dirhem ve diğerleri tartışmalara yeni boyutlar kazandırmıştır.

Kelam ilminin Cehmiyye ve Mu'tezile elinde doğmasından sonra, selefiyye, Sünni kelam ekolleri ve İmamiyye-İsna-aşeriyye kelamı da teşekkül etmiştir.

Bütün bu gelişmeler hem müslüman, hem de müslüman olmayan araştırmacılar tarafından dikkatle incelenmiştir. Özellikle yabancı araştırmacıların kendi dinleri açısından benzerlikler kurma çalışmaları, dinler arası etkileşim durumlarının tesbiti, olaylarda yer almış kişilerin geçmişleri, ve etkileşimdeki katkıları daima ilgi çekici olmuştur. Birçok araştırmacı bu ilişkiler üzerine çalışmalar yapmışlardır. Josef Van ESS de, çok önemli bir İslam araştırmacısıdır. Van Ess Achen 1934 doğumludur. Kur'an üzerinde uzun araştırmalar yapan Rudi Paretin takipçisidir. İslam Tasavvufu üzerine çalışmış, İslam skolastik felsefe bilgisinin teorisi adlı tezi ile doktora yapmış ve bir çok islami konuyu incelemiş, yazdıkları eserler ödül almış bir teologtur.

Kelam üzerine de çalışmaları vardır. Özellikle kelam ilminin ilk kaynaklarda başlama tarzını ortaya koymaya çalıştığı, Anfeange Muslımıscher Theologi adlı, 1977 yılında yayınlanan eseri bu sahada yapılan çok önemli bir çalışmadır.

Birinci aşamada önsözünde de ifade ettiği gibi, tarihlendirme güçlüğü sebebiyle hadislerden daha ziyade ilk hicri dönemin yazılı metinlerinden hareket etmeyi tercih etmiştir. Hicri I. yy.da teknik ve ekonomik zorluklar olsada, o dönemden günümüze kadar ulaşan az sayıda da olsa, mevcut kelami metinleri ön plana çıkartmıştır. Öncelikle eseri yazar eser ve yazı yönüyle ele almış, gerçek olup –olmadığını ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Yazarımızında ifade ettiği gibi o dönemde yazı gelişmiş, özellikle bazı zorluklarına rağmen Medine gibi Tarihi kültür merkezlerinde önemli adımlar atılmıştır. Yazının gerçekliğini ortaya koyan yazarımızın bu yazının o erken dönemlerde ele alınmış olmasını ve içeriğindeki özgün kelami konuları hayranlıkla karşıladığı anlaşılmaktadır. Özellikle Josef Van Ess kelam kelimesinin kullanıldığı yer ve yazının uslubu, metodu üzerinde çokça durmakta ve bu metodun kelam diyalektiği açısından diğer metinlere göre daha farklı olduğunu ifade etmektedir (Ess, Muslımıscher Theologi,1977. 18)

Hasan Basri'nin metnini biraz daha savunma ağırlıklı olarak ifade ederken, Hasan b. Muhammed.el-Hanefiyye'nin eserini saldırgan, sorular sorup karşı tarafı sıkıştırma uslubu, yani kelami usluba yakın bulmaktadır. Risalede karşı görüşün tezlerine de yer verilmekle birlikte, özet olarak sunulurken, kendi görüşleri ayetlerle de desteklenerek sunulmaktadır. Burada Ess, derin bir mantıksal yapının oluşmadığı kanaatini de gündeme getirerek hayali bir hareket olarak niteliyor. Başlangıçta rasyonel kaderi tezleriyle başlayıp, İlk defa Hasan b. Muhammet tarafından ortaya konulan bir çok ayeti sıralaması ile de fikirlerini inşa ettiğini ifade ediyor. Paragraf 40 ta karşıtlarının pratik argumanlarını da bir yerde ''tekelleme'' kelimesiyle ifade etmiş olması Van Ess için önemli bir bulgudur. Burada kullanılan tekelleme kelimesini kelam ilmi için de ilk defa kullanılan terim olarak görmesi, bu eseri farklı görmesinin sebebini oluşturuyor. Zira diğer eserlerde hem kavram hem de uslup yönüyle bunlar yoktur. Belki de bazı araştırmacılar kelam kelimesinin ilk kullanıldığı eser olduğu yönüyle eleştirseler de, Josef Van Ess'in yaklaşımıyla olay ele alındığında haklı olduğu kabul edilebilir. Çünkü teknik yönüyle bu eser sonraki kelam çalışmalarına daha yakın düşer. Bu eserde Hasan karşıtlarına hayali bir çatışma tarzı yürütüyor. Karşıtlarının sorabilecekleri soruları hayali olarak önceden araştırıyor. Bu esnada da karşıtlarını tanıtıp tasvir etmiyor. Bunu daha sonraları tasavvufçu Muhasibi'de kendi eserinde kullanmıştır. (Muhasibinin düşünce dünyası .19 vd.) Hasan b. Muhammed okuyanlarına veya talebelerine talimatlar veriyor, onlara hangi soruları yönelteceğini öğretiyor ve

adeta rehberlik mahiyetinde bir giriş tarzı ortaya çıkıyor. O devamlı alternatif tarzda düşünce geliştiriyor ve devamlı tartışma tarzı metod kullanarak sonraki kelam içinde önemli bir açılım ortaya koyuyor.

İçerik olarak**;** Hasan b. Muhammet b. el- Hanefiyye'nin konularını şaşırtıcı görmüyor. Sadece kelami ceryanın daha öncelere çekilmesine bir belge olması açısından bakıyor. Özellikle de bu risalenin Medine' de yazılması yönüyle hicaz bölgesinden ortaya çıkan bir yazılı belge olması Van Ess'i mutlu ediyor. Böyle bir çalışma, o bölgeden beklenirdi diyerek bölgenin kültür birikimine işaret ediyor. Bu eser H. 1. yy.da kelami konuların olmadığı düşüncesini yıkan bir dayanak olarak hem yapıt, hemde stil formu açısından çok önemli bulgudur. İkinci önemli soruyu da bu vesileyle gündeme getirmeye fırsattır. Niye kaderiyye bu metni gündemine almamıştır. Biyografi kitaplarında niçin anılmamıştır? Belkide o dönemde yazılı bir metnin beklenilmemesi bunun sebebi olmuş olabilir.

Hicri I. yy.la ait bu iki risalenin önemli bir ayırım noktası da başlangıç kelimeleridir. O dönemde yaygın olan tarz ''ahbiruna'' bize haber verin şekli olmasına rağmen, her iki risalemizde de ''gebt uns Bescheid über'' şeklindedir ve bu da ancak H. 2. yy.lın ikinci yarısında Evzai ile Gaylan arasındaki tartışmada kullanılmıştır. O halde kelam rituali ilk önce soru- cevap şeklinde olmuştur.

Bu durumu Van Ess şöyle devam ettiriyor. Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye bu eserini Medinede yazdığına göre Suriye'deki Halife Abdulmelik ile ilişkileri çok dar ölçüdedir. O halde bu metod orada daha önce iskan eden yerli araplar tarafından kullanılıyor olmalıdır ki bu medoda güven oluşmuştur. O zamanlar ayrıca Hicaz kelam açısından sonraki dönemlere göre çok ölü de değildir. O dönemde Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye'nin çağdaşı müslüman kelamcılardan da bahsetmek mümkündür.

Bu diyalekt form, idari tarzdan daha ziyade eski dünyanında alışık olduğu bir uslup olması nedeniyle islami kültür tarafından sorgusuz bir tarzda kabul görmüş olabilir ki bu da çok normaldir. Zira kültürler birbirlerinden doğal olarak etkilenirler.

Burada şu soru ortada kalıyor. Kitabu'l -İrca bu kadar tanınmış iken niye risaleden hiçbir yerde bahsedilmemiştir. Eser listelerinde de adı geçmemiştir. İbn. Batta'nın tahmini doğrultusunda bakıldığında bu soruya şöyle bir yaklaşım da getirilebilir. Hasan b.Muhammed b. el-Hanefiyye'nin devamlı irca fikriyle beraber anılması bunu gölgelemiş de olabilir. Ayrıca kaderiye karşıtı olması da bunun görmemezlikten gelinme nedeni olabilir. Gerçi risalede direkt isim verilmese de işlediği konular ve usluptan kaderiye karşıtlığı anlaşılmaktadır. Paragraf 18 de biraz daha etkili vurgu yapılsa da isim verilmemiştir.

Zenginlik ve yosulluk Allah vergisidir. Allah taksim etmiştir. Kişiler hep zengin olmayı temenni etmekte ve çalışmaktadır ama fakir olmayı talebeden yoktur. Eceller de bellidir.

Gaylanın baba ve künye adları konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kıpti asıllı olduğu rivayetleri de vardır. Hıristiyanlıktan islama geçmiştir. Hükümette katiplik görevi ifa etmiştir. Burada da büyük bir varlık sahibi olmuştur. İbn Asakir Şamda güzel bir mekanda iyi bir evi olduğunu anlatır. II. Ömere hitaben oldukca da ağır ifadeleri olan bir yazı yazmış, II. Ömerle konuşmaları olmuş ve fikirlerinden döndüğünü ifadede bulunmuş, darphane yetkilisi olark atanmıştır fakat sonradan rücu ettiği söylenir. Sadece Suriye'de kaldığı ve oradan çıkmadığı da ifadeler arasındadır. Hişam zamanında hilafet makamına saldırgan tutumunu sürdürmesi, isyana destek vermesi ölümüne kadar varan yolu açmıştır.

3.3. Kader Kelimesi

Allah'ın nesneleri ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşeri fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması anlamında bir terimdir. Allah'ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde **kader ve kaza** kelimeleri kullanılır. Bu iki terim alimlerce farklı tanımlanır. Sözlükte ''gücü yetmek, planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak'' gibi manalara gelen kader, Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip, belirlemesi'' diye tarif edilir. ''Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek'' anlamlarındaki **kaza** ise ''Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi'' şeklinde tanımlanır. Selefiyye alimleriyle Maturidi ve Şii kelamcılarının ekseriyeti bu tanımları benimser. Eş'ari kelamcılarının çoğunluğuyla islam filozofları sözü edilen tanımları tersine çevirerek kazaya kader, kadere de kaza anlamını yülemişlerdir. Mu'tezile kelamcıları sorumluluk doğuran beşeri fiilleri kader ve kazanın dışında tutmuşlardır. Onlara göre kader ve kaza insanlara ait fiillerin hükmünü açıklayıp haber vermekten ibarettir. Takdir de bir fiili önceden tasarlayıp belli bir şekilde meydana getirmektir. Kadr (kudret) kavramı Kur'an-ı Kerim'de 100'den fazla yerde isim ve fiil kalıplarında Allah'a nisbet edilmiştir. Varlıklara ilişkin takdirin; 1-yarattığı nesnelere güç vermek, 2-ilahi hikmetin gerektirdiği tarzda yaratıkları nihai özellik ve şekillerine kavuşturmak olarak, Ragıp el-İsfehani tarafından ifade edilmiştir. (Yavuz, ''Kader'' 2001, DİA, XXIV. 58)

3.4. Kader Kelimesinin Tarihi süreci

Tarihi kesin olarak belirlenmiş olmamakla beraber, kader konusundaki tartışmalar islam öncesine dayanır. Kader, insan seviyesinde algılanması, net olarak kavranması oldukca güç bir problemdir. Bu nedenle bugün olduğu gibi tarihin geçmiş dönemlerinde de ''insan muhtar mıdır, irade ve seçim yeteneği var mıdır; yoksa ilahi irade, ilahi kaza ve kader, yahut zorunlu etkenler, tabiattaki determinizm ve nedensellik düzeni insanı özgür mü bırakmıştır; mecbur mudur, irade yeteneği yok mudur?'' gibi sorular insan zihnini devamlı meşgul etmiştir. Bu açıklamaları ifade eden Sayın Mehmet Kubat ''Hasan el-Basri'' adlı eserinde kader tartışmalarını A'raf suresi 11-23 ayetlerinde ifadesini bulan konuşmalar çerçevesinde değerlendirir ve kader konusunda ilk fikir beyan eden varlığın şeytan olduğunu ifade eder. (Bkz. Kubat,2008, a.g.e. 176)

Yine Sayın Kubat'ın araştırmalarında kader konusunun islam öncesi Yunan felsefesinde, Yahudilikte, Hıristiyanlıkta, Zerdüştlükte ve cahiliye dönemi Arapları arasında da üzerinde çokça tartışılan bir mesele olduğu ifade edilmektedir. İlk çağ Yunan felsefesinde Sokrat, Eflatun ve ve Aristo gibi filozoflar insanın sorumluluğunu temellendirmeye çalışırken, Stoacılar insanın hürriyetini ortadan kaldıran bir tutum benimsemişlerdir. Yahudilerden Rabbaniyyun hür irade fikrini savunurken, Karraun fırkası da cebr görüşünü benimsemişlerdir. Hıristiyan geleneğinde de kader konusu tartışmaların ana merkezini oluşturmuş, Nasturiler hür irade fikrini savunurken, Yakubiler cebr görüşünü benimsemişlerdir(Kubat,2008, a.g.e. 177) Araplarda daha fazla cebr (fatalist) bir anlayışın benimsendiği rivayet edilmiş, insanın kendisi için önceden takdir edilmiş kaderine göre hareket ettiği inancının ağır bastığı Meşhur şairlerden Antara İbn Şeddad'ın şiirlerinde işlenmiştir. Bir şiirinde;

''Başına gelecek olaylara karşı mücadele ederim. Ama senden kaza ve kaderi uzaklaştırmaya güç yetiremem'' derken, bir başka şiirinde;

‘’Savaşa daldığın zaman kaçma. Zira kişinin kaçması, ecelde bir değişiklik yapmaz’’ diyerek o dönemin kader anlayışını kuvvetle vurgu yapar. (Kubat, 2008 a.g.e. 178)

3.5. Kaderin İslamdan Sonraki Anlamı

İslam’ın ilk siyasallaşma döneminde ‘’Kader’’ inancı adlı makalede bu konu şöyle ifade edilir;’’ İnsanın fiillerinde hür olup olmadığı meselesiyle bağlantılı olan ‘’kader’’ meselesinin Hz Muhammed (sa) zamanında ve daha sonra onun bazı sahabileri tarfından tartışılmış olduğu, fakat Hz Peygamber’in bu konuyu tartışmaktan onları engellediği rivayet edilir. ‘’Kader ehli ile beraber olmayınız. Onlarla muhatap olmayınız’’ gibi hadislerin rivayet ve sıhhat derecelerini, Mu’tezile’nin önderlerinden Amr b. Ubeyd (ö.142/759)’in itiraz ederek eleştirdiği, hatta onun bu itirazını Hz. Peygamber’e kadar götürdüğü rivayet edilir. Zira Allah’ın Resulü ve sahabesinin kader hakkında konuştuğunu bildirir. Zira İslam düşünce tarihinde her ekolden bir çok düşünür, kendi mezhebi ve bilgi birikimi doğrultusunda kader hakkında bir şeyler söylemiş ya da eser yazmıştır. ‘’Bütün fırkalar insanın fiillerinde zorunlu mu, yoksa hür mü olduğu konusunda Allah’ın Resulü zamanında tartışmanın ve ihtilafın olduğu konusunda ittifak etmiştir. Hz. Ömer’in, yaptığı hırsızlığın Allah’ın kaza ve kaderiyle olduğunu söyleyen bir adama, hırsızlığından dolayı el kesme, Allah’a iftira ettiğinden dolayı da ta’zir cezası uyguladığı rivayet edilir. Sahabilerin ilk dönemlerde kendi aralarında kader hakkında şüphelenerek; ‘’Yüce Allah’ın insan için şerri takdir edip, sonra da bundan hesaba çekmesinin nasıl olacağını tartıştıkları, bunlardan birinin Hz Ali’ye durumu sorunca; Hz Ali’nin ‘’Yüce Allah’ın hiç kimseyi kötü yola sevk etmediğini, kötü yola giren insanın bunu bir hak olarak görmemesi gerektiğini, dolayısıyla böyle bir şeyin insanın kendi isteği ile gerçekleştiğini söylediği rivayet edilir. Demek ki Hz Ali, sadece insanın sorumlu olmadığı konularda kaderin olduğunu düşünmektedir. Ona göre kader;’’İtaatı emretmek, isyanı yasaklamak; iyi fiili yapmak, kötü fiili yapmamak konusunda insanı serbest bırakmaktır’’. Hz Hasan kader hakkında tartışan basralılara gönderdiği bir mektubunda ‘’…Eğer Allah insanları itaat etmeye mecbur kılsaydı, onlardan sevabı kaldırırdı. Eğer isyana zorlasaydı, onlardan cezayı kaldırırdı’’ diyerek görüşünü bildirmişti. Böylece Hasan irade hürriyeti ile sorumluluk arasında bağ kurduğu belirtilmektedir. Yine Abdullah b. Ömer’e bu bağlamda, bazı toplulukların içki içtiği, hırsızlık yaptığı, adam öldürdüğü, sonra da Allah’ın ilminde bulunduğundan dolayı bu günahları yapmak zorunda olduklarını söyledikleri haber verilince, Abdullah’ın öfkelenerek ; ‘’Yüce Allah’ı tenzih ederim! Onların o işleri yapacakları Allah’ın ilminde vardı amma, Allah’ın ilmi onları bu işleri yapmaya zorlamadı’’ cevabını verdiği rivayet olunur. Hz Peygamber dönemindeki kader tartışmalarının Allah’ın elçisi tarafından çözüme bağlanarak sorun bir biçim de kapanmış ise de, Hz Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan ‘’devlet başkanlığı’’ (İmamet/Hiklafet) kader tartışmalarının siyasi boyutunu da devreye sokmuştur. Özellikle üçüncü halife Hz. Osman’ın şehadetinden (35/656) sonra gelişen olaylar, Hz Ali döneminde yaşanan iç savaşlar kader konusunu yeniden alevlendirmiştir. Hakem olayından sonra ‘’Allah’tan başka hüküm koyucu yoktur’’ diyerek ortaya çıkan ‘’Hariciler’’ile başlayan tartışmalarda ‘’kader’’ ve ‘’büyük günah’’ meseleleri ana konuları oluşturmuştur. Bütün bu acı olayların ardından bu hadiselerin İlahi kader ile mi, yoksa insanların kendi iradeleri ile mi gerçekleştiği tartışılmaya başlanmıştır. (Sinanoğlu, AÜİFD ,2002 C. XLIII, 250 vd.)

Daha sonraları islam toplumu içinde meydana gelen siyasal ve toplumsal olaylar üzerine özellikle Emeviler döneminde kader tartışmaları artmış ve mezheplerin oluşmasında önemli rol oynamıştır.

3.6. Kur-an'ın Kader Kelimesine Yüklediği Anlamlar

1-Ölçü, miktar, güç anlamlarında; ''Allah'ın emri düzenlenmiş bir kaderdir(Ahzab, 33/38). ''Allah her dişinin neye gebe olduğunu, rahimlerin arttırdığı ve eksilttiği şeyi bilir. Her şey onun katında bir ölçü iledir'' (Ra'd, 12/8). ''Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz'' (Hicr, 15/21). ''Gerçekten biz herşeyi bir ölçü ve dengede yarattık'' (Kamer, 54/49)

2-Her şeyin belli bir amaca uygun yaratılıp, özelliklerini belirlendiği ve belli bir hedefe yöneltildiği anlamlarında; ''Oher şeyi ölçü ile yapıp yönlendirendir''(A'la, 87/3). ''O, güneşi bir ışık, ayı da bir aydınlık kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir''(Yunus, 10/5)

3-İnsanın ve evrenin yaratılması, canlılara rızık verilmesi, yaşayacakları zaman dilimlerinin belirlenmesi ve ölüm vakitlerinin tayin edilmesi de takdir kelimesi ile ifade edilmiştir. ''O her şeyi yaratmış ve yarttığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir'' (Furkan, 25/2). ''Sizin yerinize benzerlerinizi getirmek ve bilemeyaceğiniz şekilde yeniden yaratmak üzere aranızda ölümü takdir ettik. (Bu konuda) bizim önümüze geçilmez''(Vakıa, 56/60-61)

4-Kainatta Allah'tan başka yaratıcı yoktur ve Allah yarattığı şeylere ilişkin her şeyi ezelden bilir. O'nun bilgisi dışında hiçbir şey gerçekleşmez anlamında: ''Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Onları O'ndan başkası bilmez. Karada ve denizde ne varsa hepsini o bilir. O'nun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez. Yerin karanlıkları içinde gömülen dane, yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki, apaçık bir kitapta olmasın'' (En'am, 6/59) ''(Lokman dedi ki:) Yavrum, (yaptığın iyilik ve kötülük) hardal danesi ağırlığınca bir şey de olsa, bir kayanın içinde, göklerde veye yerde bulunsa Allah mutlaka onu getirir. Çünkü Alllah latifdir (O her şeyi) haber alır'' (Lokman 31/16). ''Göklerle yerin mülkü yalnız Allah'ındır. Ne dilerse yaratır'' (Şuara, 49/29). ''Gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediklerini (Allah) bilir''(Mü'min, 40/19).

5-Dünyada hiçbir şeyin tesadüf eseri olmadığı, planlı ve takdire bağlı olduğu anlamında: ''Arzı da yaydık, oraya sağlam dağlar attık ve orada ölçülü, mütenasip şeyler bitirdik''(Hicr, 15/19)

6-Kader, Allah'ın **''ilim ''** sıfatı ile irtibatlı zikredilmiştir: ''Onlar bilmiyorlar mı ki, Allah onların gizli tuttuklarını da bilir, açığa çıkardıklarını da'' (Bakara, 2/77). ''Allah, göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir'' (Hucurat, 49/16).

7- Kader, Allah'ın irade sıfatıyla irtibatlı olarakda bazı ayetlerde müşahede edilmektedir: ''…Şüphesiz Rabbin dilediğini yapar'' (Hud, 11/107; Krş. Hac, 22/14; Buruç, 85/16) (Kubat, 2008,''Hasan el-Basri'' 179. vd.)

4. JOSEF VAN ESS'İN HAYATI

Prof. Dr. Josef Van Ess 1934 Tarihinde Almanya'nın Achen kentinde doğmuştur. 1959 yılında Bonn'da tasavvuf üzerine bir tez ile mezun oldu. 1964 yılında Frankfurt'ta, İslam skolastik felsefe bilgisinin teorisi tezi ile doktor oldu. Bundan sonra University of California Los Angeles'te ve Beyrut Amerikan Üniversitesinde 1967-1968 yılları arasında misafir profesör olarak görev yaptı.

Josef Van Ess profesör olarak 1968'den itibaren Almanya'nın Tübingen Üniversitesi İslam Araştırmaları ve Semitik Çalışmaları Oriental Bölümü'nde 1999 yılında emekli olana kadar bir başka Alman teologu Prof Dr. Rudi Paret'i izledi. Van Ess bunun dışında misafir profesör olarak, Princeton, Oxford ve Paris (Collège de France)de ve Pratique Ecole des Hautes Etudes de çalıştı.

Onun birçok yayını arasında en kapsamlı çalışma hiç şüphesiz erken İslam düşünce tarihi üzerine ,''Hicretin 2. ve 3. Yüzyılında İslam İlahiyatı ve Toplum'' olduğu vurgulanmıştır. (6 cilt, Berlin 1991-97)

Van Ess Pratique Ecole des Haute Etudes (Paris) ve Georgetown Üniversitesi'nde (Washington) onursal derece ödülü alması Doğu dünyasında büyük yansıma yaptı. 1999 yılında, Giorgio Levi Della Vida Madalyası ve İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası Kitap Ödülü ile ödüllendirildi.

1.Heidelberg Bilimler Akademisi
2.Academia de Buenas Letras, Barselona
3.Irak Bilimler Akademisi
4.İran Akademisi Felsefe
5.Tunus Bilimler Akademisi (Beyt el-Hikme)
6.Ortaçağ Academy of America
7.Academia Europea gibi önemli kurumların üyesidir

4.1 Çalışmaları/Yayınları

1.Die Erkenntnislehre des 'Adudaddin al-Ici (Adud ed-Din el-Îcî'nin Bilgi Kuramı) Wiesbaden 1966.

2.iTraditionistische Polemik gegen 'Amr b. 'Ubaid.(*'Amr b. 'Ubaid'e karşı Geleneksel Polemik),* Beirut 1967.

3.Frühe mu'tazilitische Häresiographie. (Erken Mu'tezile Dalâleti),Beirut 1971.

4.Das Kitab an-Nakt des Nazzam und seine Rezeption im Kitab al-Futya des Dschahiz.(Nazzâm'ın *Kitab an-Nakt* 'i ve Câhız'ın *Kitab al-Futya'sında Reseption)* Göttingen 1972.

5.Zwischen Hadith und Theologie. (Hadis ve Teoloji Arasında),Berlin 1975.

6.Anfänge muslimischer Theologie. (İslâm Kelâmının Başlangıcı),Beirut 1977.

7.Chiliastische Erwartungen und die Versuchung der Göttlichkeit. (Kliklerin Beklentileri ve İlâhî Günah),Heidelberg 1977.

8.Der Tailasan des Ibn Harb, "Mantelgedichte" in arabischer Sprache. (İbn Harb'in Tailasan'ı, Arap Dilinde "Mantel Şiirler), Heidelberg 1979.

9.Ungenützte Texte zur Karramiya. (Kerrâmiyye'nin Kullanılmayan Metni),Heidelberg 1980.

10.Der Wesir und seine Gelehrten. (Vezir ve Alimleri),Wiesbaden 1981.

11.Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. (Hicri II. Ve III. Yüzyılda Teoloji ve Toplum), 6 Bände. de Gruyter, Berlin 1991–1997.

- Band 1: 1991

- Band 2: 1992
- Band 3: 1992
- Band 4: 1997 (mit Register zu Bänden 1–4)
- Band 5: 1993 (Texte I – XXI)
- Band 6: 1995 (Texte XXII – XXXV)

12.Der Fehltritt des Gelehrten. Die „Pest von Emmaus" und ihre theologischen Nachspiele. Heidelberg 2001(Öğretinin Eksikliği. *Pest von Emmaus ve Onun Teoloji Oyunu).* (Bkz. http://209.85.135.132/search?q=cache:6jTwToyiw-gJ:de.wikipedia.org/wiki/Josef_van_Ess+Josef+van+Ess&cd=14&hl=tr&ct=clnk&gl=tr) Bir de onun Türkçesi "Hâris el-Muhâsibî'nin Düşünce Dünyası", Bonn, 1961. Adlı bir eseri daha vardır.

5. JOSEF VAN ESS'İN ESERİNE YAZDIĞI ÖNSÖZÜNDEN ÖZET

Hicri 1. asırdaki kelami gelişme üzerine, bu güne kadar sadece muğlak ifadeler vardır. Dönemin en önemli tanığı olan hadis ise, tarihlendirme zorluğu sebebiyle kelam yönünden henüz bu güne kadar araştırılmamıştır. Ancak bu indirekt kaynağın kullanılmasına başvurma ihtiyacı terk edilemez olsa da, bizim değerlendirmelerimizi daha sıhhatli temeller üzerine oturtabilmemiz için, hicri 1. yy.dan halihazırda mevcut, direk kelam metinlerini kullanmamız daha doğru olur. Görmezlikten gelinse de Üzerinde çalışılması gereken dev gibi malzeme ve çok az sayıda uzman düşünüldüğünde, İslam öğretisinin diğer alanlarında da aynı sıkıntıların olabileceği şaşırtıcı değildir. Buna rağmen bu ilk dönemde, belirli, zor ve özgün kelami yansımaların varlığına inanabilmek için, bu sahaya hemen girilmelidir. Ayrıca yazılı aktarımdan daha fazla sözlü aktarım geleneğinin yaygın olduğu hesap edildiğinde; aydınlatılmış İslam'ın özgün tarihi yaklaştıkça, taklit tehlikesi de o kadar yakınlaşıyor. Bundan dolayı söz konusu metinlerin özgünlüğü her durumda dikkatle incelenmesi de gerekiyor.

Değerlendirilmek durumunda olan bu iki risale Kaderiyenin geçmişi üzerine de yeni bir ışık tutmaya uygundur. Her iki risalede bu hareketi tartışmalı bir konu olarak görüyor; Bu nedenle, bu güne kadar, aksine, tek kanıtı olarak görünen Hasan El-Basri'nin Halife Abdulmelik için yazdığı risalesi de bu bağlamda analiz edilmiştir. Birinci risale Hz Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiye tarafından kaleme alınmıştır. Vefatı tahminen Halife II. Ömer zamanında, belki de biraz öncedir. Bu eser sadece, yemendeki zeydi hakimiyetinin kurucusu ve meşhur Kasım b. İbrahim er-Rassi' (öl.246/860) nin torunu olan Zeydiye İmamı El-Hadi ile'l-Hacc Yahya b. el-Hüseyin (245/859-298/911) 'nin karşıt tekzibi vesilesiyle korunmuştur. Bu kişi aynı zamanda Zeydiye kelamının gelişimini ve mutezileye dönüşümünü sağlayan kişidir. (bkz. Madelung, Der İslam -El-Kasım b. İbrahim 163) Bu tekzibin başlığı, el yazıtlarının kime karşı yazıldığını daha iyi ortaya koyar; ,''Kitap er-Redd ale'l- Hasan b. Muhammet b. el- Hanefiyye''; Muhalli ,nin Hadaiku-l Verdiye (bkz.GAL 1/397 1/560)sinde, K.er-Redd ala ibn el-Hanefiye fi'l-Kelam ale'l-Cebriye adıyla imamın eser listesinde yerini alır.(bkz. British museum Or. 3786, 18a, 9)muhtemelen salt bir kelam olarak değil.

Hasan'ın risalesi burada, belirli alanları tekzip için tek tek parçalara bölünmüştür. Bununla birlikte herşeyin önemle korunduğu belli. Kesinlikle sadece giriş eksik, belki bir de final. Bunun anlamı şudur, orijinalin ünvanı belki de doğru tesbit edilememiştir. Tekzib gerçi kullanılan her iki el yazmasından birinde (Münih.Fol, 37a;fakat Ambrosiana da değil!) Mesail el-Hasan b. Muhammet b. el-Hanefiye fi tesbit el- cebr ve't-teşbih adlı eserin birinci cüzünün sonunda bahsedilmiştir; Yine de bu İmam el-Hadi'nin görüşünden bir yorumdur. Hasan ''cebr'' kelimesine biraz uzak duruyor; '''teşbihten'' ise risalede hiç bahsedilmiyor. Bu iki terminolojik kelimenin kombinasyonlarını, Mutezili el-Hadi, görüşüne karşıt olanların '' Haşeviye'' sapkınlığı olarak açıklar. Bizzat meseleler (Mesail) kelimesi original başlık için pek uygun değildir; El-Hadi kendi önsözünde sadece belli belirsiz '''bizim elimize Hasan b. Muhammet b. el-Hanefiyeden ulaşan kelam cebri destekliyor'' ifadesini kullanır.

Risale üzerine ilk defa Van Arendok dikkat çekti (Opkomst van het zaidietische İmamaat adlı eserinde, 267 Sayfa ve devamı) İçeriğini detaylı incelemesine rağmen notların devamı gelmemiştir. Çünkü burada Kaderiye üzerine döküman beklenmiyordu. İlk olarak hemen hemen yarım yüzyıl sonra Madelung metni tekrar göz önüne çıkardı.

Ayrıntılarını değerlendirmeden kıymetinden dolayı onu korudu. (Bkz. Kasım 17, Dipnot; 53;167;241).

Önemini Sezgin de (GAS 1/595) vurgulamıştır. S. 16 ve devamında incelemiştir.

İkinci metin için de keza orijinal bir başlık yoktur. O, kaderiyeden belli bir gruba, Halife II. Ömer tarafından gönderilen bir mektubu sözkonusu eder. O sadece bir yerde Ebu Nuaym'ın Hilyesinde (V.346 s. vd.) tam olarak korunmuştur. Bu metinde 30.yılların ortası görülebilir. Diğer taraftan otuzuncu yıldan daha önce kimsenin bununla meşkul olmadığı söylenebilir. II. Ömer çok sayıda meselenin başlangıcıdır. İlk olarak onu Fuat Sezgin ortaya çıkardı (GAS 1/594). Ben de bizzat, Canberada yapılan 28.uluslararası, şarkiyat kongresinde onun orijinalliğini ispat etmeye çalıştım. (Bkz. Abr Nahreyn 12/1971/s.19 vd.)Burada hilyanın yayını açık şekilde hatalı ve bizzat metin cok sayıda zorluklar içerdiğinden, Metin bir kez daha yayınlanmıştır.

Her iki metin de tercüme edildi ve önemlerine binaen ayrıntılı olarak yorumlandılar. Bu yorumlar öncelikle içerik üzerine dayanır. Birinci metin, H. 1. yy.ın fikir tarihi üzerine çok fazla yeni malzeme içermektedir. İkinci metinde ise birincisine oranla, çok daha fazla metin eleştirisi kararlara değinilmektedir. Metin çok tatmi edici değildir. Bundan dolayı yorumların formu her iki olayda farklı maksatlar açıklar. Hasan b. Muhammet.b. el-Hanefiyenin risalesinde bütün bölüm özet olarak sunulurken, II. Ömer'e dayanan risalede tek bir tez üzerine konsantre olunmuş, arada çok fazla değişiklik sunmasa da, dipnotlarla ayrıntılı bilgi içeren yerlerde açıklamalarda bulunulmuştur. Çoğunlukla tekrarlardan kaçınılmamıştır. Kelami argüman kataloğu sınırlıdır. Genellikle bir metin diğerinden sadece nüans yönüyle ayrılır. Fakat bununla beraber esaslı nüanslar da vardır.

Sadece bir ek inceleme özelliği taşıyan bu çalışmanın son bölümü için de aynı şeyler geçerlidir. Fakat kendi kapsamı çerçevesi içinde bağımsızlık arzeder; Gaylan Ed-Dımeşki haberleri üzerine bir araştırma, özellikle İbn-i Asakirin Tarih-i Dımeşk, aynı teolojik konuları tekrar harekete geçirir. Bu paralelde bakıldığında incelenen her iki metnin de önemini desteklemektedir. Bunun dışında Gaylan üzerine haberlerin, yapılacak kaynak eleştirili tarihi bir araştırması, bizim tarafımızdan analizi yapılan ikinci metnin oluşumunu daha da detaylı olarak aydınlatacaktır. Kaderiye hareketinin 1. yy.daki kapsamlı bir genel tanıtımı ve bunların ortaya koyduğu karşılıklı birbirini tamamlayan üç boyutlu resmi ve direnç noktaları araştırılmamıştır. Diğer materiyal aynı zamanlarda tamamlanan Hadis ve Teoloji arasında (kısaltılmış olarak H.T)eserimden çıkartılabilir. ''İslam'' sayısından hemen kısa süre önce yayınlanmıştır. Genel bir tanım için geçmişi de kapsamı içine alabilecek, yanıbaşında diğer belgelerle ve o zamana ait diğer fikri ceryanları da içeren bir çalışma tatbiki sonraki bir zamana kalacak.

El yazma 1972 de baskıya verildi; Bu güne kadar yayınlanan literatür, henüz sadece çok sınırlı hacimde, notlarda dikkate alınacak kadardır. Bu zaman süresinde Muhammet İmare tarafından yayınlanan Resail el-Adl ve't-Tevhid (1-2; Kahire, Dar el-Hilal 1971)de kullanıma sunulmuştur ki bir kritik çerçevesinde Hadi ile'l-Hacc'ın tekzibidir (Cilt. II s.118 ve dev., burada tam adıyla; Kitap er-Redd vel-İştigag ale'l-Hasan b. Muhammed b. el- Hanafiye fi'l-cebr ve-isbat el- hakk ve-nagz kavlih) benim tarafımdan toplanan birinci metnin bütün fragmanları bağlamlarıyla bulunur; W.Madelung da beni gizli kalan bazı yayınlar konusunda uyarmıştır. Benim Beyrutlu dostum İhsan Abbas ve Vedat el- Qadi de ikinci metnin dilsel zorlukları noktasında danışmanlıkta bulunmuşlardır. Stefan Wild DMG' nin şark Enstitüsü Müdürlüğü esnasında elyazmasının Beyrut metnini yayınlamayı ve incelemeyi kabul etti. Peter Bachman onun takipcisi olarak basımı sonuna kadar sürdürdü. Hans Daiber defalarca

zahmetli düzeltme okuyuşunu üstlendi. K. Maier şahıs isimleri düzenlemesinin hazırlanmasında destekledi.

Hepsine kalbi teşekkürler.

Tübingen, Kasım 197

Josef VAN Ess

5.1. Ess'in eserine göre Hasan bin Muhammed bin el-Hanefiyye'nin Hayatı

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiya Hakkında biz çok şey bilmiyoruz. Halihazırda olan çoğu veri zaten W. Madelung tarafından değerlendirilmiştir.(İmam el-Kasım ibn İbrahim 228 s ve dev.) O'nun doğum tarihi hiçbir yerde kaydedilmemiştir. Ölüm yılı konusunda anlaşmazlık vardır. Bizim ilk kaynaklarımız ise II.'Ömer'in hilafeti dönemine koyar, böylece 99/717-101/720 yılları: İbn Sa'd (ö. 230/845) kendi Tabakatında (241 V, 25), Mus'ab b.'Abdullah ez-Zubeyri (ö. 233/848 veya 236/851) K. Nesebi Kureyş içinde (75, 17) ve Halifa b. Hayyat (ö. 240/845?) tarafından yazılan iki eserinde (Ta'rih 469, 13 ve Tabakat 598, ult s. ve dev. nr. 2047), daha fazla kısıtlama ile 99 ve 100 yılları olarak tesbit ederler. Ancak, bunun dışında daha erken tarihler de zikredilmiştir:''Abdulmeliğin halifeliği "nde 86/705 öncesi, Busti de (Meşahir el-'ulama 'nr. 421 FLEISCHHAMMER), 95/714, İbn Asakir de (Tehzib ta'rihi Dimaşk IV, 247, s. 2) ve İbn el-İmad (Sadarat ez-Zeheb I -121, ult vd). ikinciler Yazar, filolog Ebu Ubeyde'ye (110/723 - 209/824-5?) dayanırlar ki Hasan'ın yaşam zamanına oldukça yakın yaşamıştır. (Zehebi, ta'rih III, 359,-8); Birincilerin dayanağı üzerine şimdilik bir şey tanımlanmamıştır. Kaybolmamış biyografik malzeme ile bu anlaşmazlığı çözmek zordur. Hüseyin'in(61/680 -81/701) ölümünden sonra yirmi yıl Medineli Ali oğullarının başkanı Hasan'ın babasının, Hasan'dan başka toplam beş evlilikten, on oğlu vardı, bunlardan sadece o (Hasan) ve Mezhebciler ile tarihçiler tarafından daha sonraki rivayetlerde ilgi ile dile getirilen Ebu Haşim Abdullah (bkz. EI sn.) idi. Her ikisi üvey kardeştiler. Ebu Haşim bir Ümm Veledin oğluydu. O ise buna karşın özgür ve saygın görülen bir evin oğlu: Cemal, Kays b. Makrama b. el-Muttalib b. Abdumanaf b. Kusay'ın kızı, yani Kureyş soylularından birinin üyesidir. Onun üzerine iki üvey kız kardeşi daha vardı; O, Beni Neccardan, Ali bağlısı ve Sıffin savaşında ölen Said b.el-Haris b. Şimma ile evliydi (bkz. Zubeyri 75,16 vd, Caskel, Cemhara II, 500 b).

Ebu Haşim gibi, o (Hasan) da Keysaniye ile ilişkiye girdi; fakat onun Keysaniye mezhebine karşı ilişkisi biraz farklı gelişti. Eski bir tarihci olan Avana(ö. 147/764?)'nın bir haberine göre o (Hasan)Muhtar'a bağlanmak istemiş olmalı, fakat Kufe'ye ancak onun ölümünden sonra (67/687 de)varmıştır. Nizib'te bulunan isyancıların bazıları onu lider yapmak istemeleri üzerine Abdullah b. Zübeyr'in askerleri tarafından yakalanmıştır (Bkz. Zehebi tarih III 359, 12 s.). Onun, babasından daha aktif şekilde Muhtarın harekatını destekleyip Zübeyre karşı çıktığı açıktır. Abdullah b. Zübeyr onun Nizib macarasından dolayı onu hapse attırdı; fakat oradan kaçmayı başarabildi ve Minaya babasının yanına yerleşti (bkz. Mesudi, Murucuz- Zeheb V 176 S.). Kuşeyri bunun üzerine Muhammed b. El Hanefiye'yi metheden bir kasideye yer verir.

Muhtar ile bağlantının ne kadar sürdüğünü söylemek ise zordur. Öyle görünüyor ki Abdullah b. Zübeyr'in (72/692) yıkılışına kadar sürdü. Hasan diğer kardeşlerinden görünüşe göre hiç taraftar bulamadı; babası kendini geri çekti ve bu sıralarda Ebu Haşim'le ilgili daha hiçbir şey duymuyoruz. Fakat daha sonraki tarihi gelenekte -nasıl bir problematik form içinde olursa olsun- devamlı keysaniye ile birlikte anılırken, Hasan ise çok daha farklı izler bırakmıştır: Onun K. el-İrca ve burada ele aldığımız

Kaderiye karşıtı risalesi. K. el-İrca, İbn Ebi Ömer el Adani(ö. 243/858) tarafından, onun K. el- İman adlı eserine alınmıştır (bkz. ilaveten GAS 1/111); bu yolla İbn Hacer el-Askalani ondan bilgi edinmiştir.(bkz.Tehzib II 321, 2s.ve dev.). Yakup b. Şeybe (ö. 262/875)onu Müsned-i Ali adlı eserinde korudu, şimdi onun parça parça kalan Müsnedi El Kebir el-Mualleli elimizdedir. (bkz. GAS1/144); Buradan bazı kapsamlı parçaları Zehebi (Tarih III 358,-8 s. ve dev.) iktibas etmiştir. İbn Asakir de Darakutninin (ö. 385/995) yazdığı parçayı kopyalamıştır.. (bkz.Tehzibi Tarhi Dımeşk IV 246,9s.s); bu sonuncu daha 4.yy.da idi ki o halde metnin tamamına sahipti.

Bu kitab, Madelung'un da haklı bir şekilde tahmin ettiği gibi (Kasım ibn. İbrahim 229)' ''Hasan'ın Ümeyye rejimiyle yapmış olduğu barış anlaşmasını'' ihtiva ediyor: Hasan, Ebu Bekir ve Ömer'e güvenini itiraf ediyor; ilk kardeş savaşında yer alan taraftarlarına ilişkin kararı Allaha havale ediyor. Bunun içinde Ali taraftarı birisi için şaşırtıcı bir Ali politikasına karşı, mesafe sergiliyor; Bunu Busti şöyle özetler; Hasan ehli beyt içinde Ebu Bekir ve Ömer için en fazla sempati duyan kişidir (Meşahir el-Ulema nr. 421).

Bu durum Kufelilerin eleştirisel tutumlarını daha da keskinleştirdi. Hasan onların abartılı anlatım ve klikleşmiş beklentilerine asla katılmadı (bkz. Madelung 229) Hasan'ı bu dönemde, onlara karşı yönlendiren önemli bir çevrenin de olduğu açıktır. Hasan her zaman temiz bir siyaset gütmüştür. Muhtar yardım etmek istediğinde Iraklıların ideolojik mistikleriyle beraber olmamış olmak istememiş olabilir. Zübeyir hakimiyetinin çöküşünden sonra da o hep uzlaşma aramıştır. Her zaman dini gerginliği önlemeye çalışmıştır. Babasının eleştirilerine bile kitabında yer vermiştir.(Tehzib-i Tarihi Dimeşk IV 246. dev) Bu dönüşüm 72/692 ve 81/701 yılları arasına rastlar. Yine de daha da süreç netleştirilebilir. Tabi ki Kufe geleneği yine de sonradan kararına pişman olup olmadığını bilmek ister. Belki de Kufeli mürciiler onun ölçülü olmaya davetini kabul etmemelerine ve İbn Esatın yönetime karşı silahlı başkaldırısına, özellikle son aşamasına katılmalarına bir özürdür. Babasını eleştirmenin ardında da belki bu durum gizlidir.

Hasanın siyasete bu mesafeli duruşunun arkasında finansal motiflerin de rol oynadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Ali taraftarları uzun zaman sıkı bir ''şia'' olmak için yürümediler. Onların sürekli acil para ihtiyaçları vardı. Onların aile yapısı cömertlik üzerine kurulmuştu. Ali ailesinin bağış alması da yasaktı ve üzerlerine düşen sorumlulukları vardı. Hasan b. Ali Muaviye tarafından satın alınmıştı. Hüseyin Mervan'dan 4000 dinar talebetmişti (bkz. İbn. Saad Tabakat V 159. 5 ve dev) Muhammet b. El- Hanefiyye 78/698 de Abdulmeliği Şam'da ziyarete gitti ve karşılaştıklarında borçlu olduğunu söyleyince halife onun bütün borçlarını üzerine aldı.

Muhammet b. El-Hanefiyye sadece kendisinin değil müvekkili olduklarının da sorumluluğunu hissediyordu(bkz. İbn Sa'd V 82 s). Muhammet b.el-Hanefiyye ona saygısını sunmuş ve nazik ısrarı karşısında Peygamberin kılıcını da hediye etmiştir(ib. 83, s.15). Ayrıca Zeynelabidin de Muhtardan para kabul etmiş ve Abdulmeliğin buna izin vermesine mutlu olmuştur(ib.V 158, s.1). Hüseyin zamanında talep edilen 4000 Dinarın alındığını daha sonra Hişam itiraf etmek durumunda olmuştur(ib. 159, 5 v.d.). Muhtemelen 2. y.yılın ortlarına kadar çok sayıda Ali yanlısı ayaklanma aile merkezlidir veya aile tarafından destek görmüştür. Sadece genç üyeler henüz bu bağımlılığı göstermiyorlardı. Diğer potansiyel karşıtlar da Emevilere benzer baskıları uyguluyorlardı. Abdulmelik ibadileri para ile kazanmak istemiştir(bkz.Abd Dixon, Umayyad Caliphate s.197) Fakat bu metod çok başarılı olmamıştır. Abdullah bin İbad Halifeye iptal edilmesini bildirdi(bkz. Onun mektubu terc. Rubinacci; AIUON s.5/1953/117 v.d.). aynı şekilde Beni Haşim de savunmasızdı ve İslam öncesinden beri

(hacıları sulama ve yedirme) sorumlulukları yerine getirme zorunluluğu vardı(bkz. İlaveten Juynboll, Elkitabı s.341).

Hasan b. Muhammet b. El- Hanefiyye Mekkede olduğunda Abdulvahit b. Eymen'in misafir etmesini üç günden fazla kabul etmiyordu, çünkü o bir haşimiydi (bkz. Tehzib Tarih-i Dimeşk IV 246, s.12) o bağış alamazdı.

Risalenin dışında bizim yazarımız tarafından kaderiyeye karşı ifade edilen 8/41, ganimet taksiminin söz konusu edildiği ayeti tam da şimdi buraya uygun düşüyor. Savaşcıların arasında dağıtılmayan 5/1 orada altı sınıf alıcıya taksim edilir. Orada ilk sırada Allah, Peygamber ve akrabalardan bahsedilir. Allah için olan dan Kabeye pay ayrılır. Gelecekte diğer yararlanan sınıflar için zorluk oluşmuştur. Çünkü Peygamber artık yaşamıyor, akrabalar kavramından kimin kastedildiği de tam bilinmiyor. Bu bilgi malzemesi Taberi'nin yorumlarından özetlenmiştir(XIII s.548. nr. 16003 v.d.) Bir kısım ''akrabaları'' sadece Beni Haşim ile ilişkin olarak gördüler. Mücahid (öl. 104/722) ve Zeynelabidin bu görüşten hareket ediyorlardı (bkz. İb. S. 553 nr. S. 16110). İmamiye geleneğinin daha özel temsilcileri Cafer-i Sadık ve onun çizgisindekiler paraların Ali ve imamlara gelmesi görüşündedir(bkz. Kuluni. Kafi I. 414, s.23 v.d; 539, s.5 v.d); Kim anne yönüyle beni Haşime ait ise onun hakkı yoktur(ib. I 540, s.15). Yinede devletin bu yoruma uymadığını biz öğreniyoruz(Taberi nr. 16115).Devlete göre ''akrabalar'' kureyşin tamamıdır(nr. 16117). Kaderilerden Katade (öl. 117/735 veya 118/736) Peygamberden sonra gelen Hakimiyetindir formülünü de ortaya koymuştur(nr. 16118). Şafii sonradan yine sadece Beni Haşim ile sınırlamıştır.

Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye Peyğamberin payının onun akrabalarına gitmesi gerektiğine, buna karşılık akrabaların payının da Halifenin akrabaları için olması gerektiğine hükmeder (Taberi nr.16121 ve 16093; Belazuri, Ensab I 516,-s.6 Hamidullah) Bu, konu ile alakalı tarihlendirilebilen güvenilebilir en eski yorumdur. O açık olarak bu paraların kişisel amaçlara yönelik kullanılamayacağını, İslam ordusunun teçhizatına harcanması gerektiğini dile getirmiş ve Müslümanlar arası anlaşmazlıklarda kullanılmaması konusunda da icma oluşmuştur. Bu bir diplomatik başarımıdır şüphe götürür ama Ali taraftarları zaten Muaviye döneminden beri bu haklardan mahrumdur ve bunu kazanmaları için II. Ömer dönemine kadar beklemeleri gerekiyordu.

Hasanın Medine'de kendi içine kapanık bir hayat sürdüğü görünüyor. Fakat onun çevresi ile ilişkisi çok ilgi çekicidir. Çünkü Onun babası vasıtasıyla Ali'den ve Peygamberden birçok taşıdığı anıları vardır. Bunun üzerine de ilaveten Medine kültürü eklenmiştir.

Asım b. Ömer b. Katade (öl. 120/737) Aban b. Salih (öl. 110/728) Kays b. Müslim el- Gazali el- Kufi, Musa b. Ubeyde (muhtemelen er-Rabadi öl. 153/770) ve Abdulvahit b. Eymen onun öğrencileri arasında sayılır.Ömer b. Katade özellikle megazi kunusunda uzmandır ve bu sahadaki malzemesi Hasan'a dayanmaktadır.

Hasan çok donanımlı, zeki ve oteriterdir. İhtilafları çözmede başarılı olduğunu Medineli Hukukçu Süleyman b. Yesar (öl. 100/719) ifade etmiş ve onun bir çok kararını korumuştur. Onun en güçlü olduğu konu ihtilaf meselesidir. Burada da en önemli noktayı ''İslami taraflar arasındaki çatışmanın günahı '' meselesi oluşturmaktadır. Daha sonrada bu konu içinde yer alan hukuksal düşünce farklılıkları görülebilir. Kuran'da sure 8/41 nin yorumu gündeme gelince, orada direkt ihtilaf kavramı kullanılmıştır.

Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye ve Hasan'ın biraderi Ebi Haşim tarafından, İbn Asakir'in çok sayıda isnadı ile, tümünün Zuhri'nin kendi çalışması Ebi Haşimin Biyografisinde korunan nakil, sonraki kuşaklar için çok enteresandır: Muhammet b. El-Hanefiyye , babası Ali'nin Abbas'a anlattığını hatırladığını söylerdi; Peygamber Hayber gününde Muta nikahını ve eşek eti yemeyi yasak etmişti. Bu, tabi ki

muta nikahını caiz gören imamiye şiasının geleneğiyle çelişkilidir. Yine Abbas'ın, Kuran'da muta nikahının yaptırımı olduğunu ifade eden meşhur oğlu Abdullah'ın düşüncesiyle de çelişir(bkz. Kitap en-Nakt des Nazzam s. 127). Muta nikahı, laşe ve domuz eti gibi yasaktır, ancak zor durumlarda izin vardır(bkz. Ahbar el-Abbas ve vuldih s.28). Muhammet b. El-Hanefiyye ve oğullarının anlatımıyla yetkililerin arzusu uygun gelmiş olabilir. İbn Abbas'ın eşek etini mübah saymasına karşı, eşek etinin ilaveten sayılması uç bir nokta olmuştur(bkz. Damiri Hayat'ü-l Hayavan I 251, s-6 ehli hımar)

5.2. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin risalesi

Eser konusunda yazarımızın araştırmasını özetlemekte fayda görüyorum.

Şimdi bizim tarafımızdan ele alınan, Hasan'ın adıyla anılan ''Kaderiyeyi tekzip'' bu bağlamda tam yerindedir. Iraklı Şiiler ve haricilerin yanında, özellikle Abdulmeliğin halifeliği döneminde kaderiler de Emevilerin iktidar iddialarını tartışıyorlardı. Tahminen Hasan Kitab'ul-İrcası ile Kufelileri ılımlı olmaya davet ederken, bu risalesi ile de Kaderileri eleştiriyor, İbn Battadaki -belki de biraz abartılı- bir habere göre Hariciler gibi görüyordu. Kaderilerde hariciler gibi çok az Müslümanlar arasında sayılıyorlardı. Haricilerden özellikle sivri militan gruplar kastedilmiş olmalı. Abdulmeliğin kendileriyle bağlantı kurmak istediği Abdullah b. İbad ve çevresindekiler de onların arasındadır. Kaderilerden Hasan'a hoş gelmeyen şeyler nelerdir, bunun araştırılmaya ihtiyacı vardır. Bu konu risalenin kronolojik düzenlenmesinde de gündeme gelmiştir. Kitab'ul-İrca'nın aksine, Biyografi kitaplarının hiçbir yerinde anılmayan bu risalenin gerçekliği üzerine yaygın kanı vardır. Eğer içeriğinden hareket edersek özel bir analiz sonucunda bir cevabı bulabiliriz.

5.3. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin Risalesinin Elyazmaları

İmam el-Hadinin, içinde Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyenin risalesini de içeren yazması, uzun zamandır bir Münih el yazması olarak tanınıyordu(Glaser 43, fol. 1b-63b).E. Gratzl 1918 de ''Yakın doğu toplumundan haberler'' adı altında onu dikkatlere sundu. Daha iki el yazmasından beni W. Madelung haberdar etti; Mailand, Ambrosiani ve bir Yemen elyazması, Kahirede Daru-l Kütüb mirofilm kolleksiyonunda nr 192 de saklanıyor. Hadis yazmaları kolleksiyonu, British Muzesi elyazmaları (Or. 3798 nr. 206) Bizim incelediğimiz iki el yazması ortak özellileri ile ortak bir örneğe dayandıklarını tahmin ettiriyor. Her iki eserde de bize haber verin ''ahbiruna'' tabirlerinin egalize edilişi en önemli uslup açısından açıklayıcı unsurdur. Ayrıca İmam el-Hadi'nin eserinde anlam yönüyle bazı bölümleri ele alması da konuya hakemlik yapıyor.

5.4. Hasan bin Muhammed bin el-Hanafiyye'nin Risalesinde Kader Tartışmaları

1

Kendisine ilk sorusu şöyle idi : Bize soracağımız hususlarda görüşünüzü bildirin ! Peygamberler salatü selam onlara olsun, iki değişik durumda birbirine zıt iki fiili (ameli) işlemeye yetkililer mi ya da yapma iktidarındalar mı ?

Ess bu sorunun olumsuzluğu da beraber içerdiğini ifade ile''Bütün insanların yapageldikleri bir konuda Peygamberleri ayırmak pek de mantıklı değildir. Bu olsa olsa Peygamberliğe ait vahyin kabulü ile ilgili özel konularla sınırlı olmalıdır. Peygamber yaptıklarını Allah'ın isteği ile yapar'' yorumunu getirir.

2

Allahü teala Adem oğullarından gönderdiği elçilerine tebliğ vazifesini terke imkan ve yetki (istitaat) verdi mi ? Sünnetlerle ameli ve vahyi tebliğle emrolundukları hususu isterlerse değiştirebilirler mi ? Ya da onlar ziyade ve noksan yapmadan onu yerine getirmek zorundalar mı ya da terketmemeye icbar mı edildiler ? Şayet evet derlerse, Allahü teala onlara kitap ve hikmetinden indirdiği hususları tebliği terketmeye, dilerlerse değiştirmeye imkan ve yetki vermiş demektir. Bu takdirde de istemedikleri en kötü bir duruma girmişlerdir. Zira onlar, peygamberler dilerse tevhide uygun ibadet etmiyebilir, taatte kusur edebilir, görüşündelerken rasüller sünnet ve vahyi gizlemeye kadirlerdir, iddiasındadırlar. Onlara denir ki : şu anda sizler, acaba peygamberler kendilerine gelen vahiy ve sünnete ait hususları tebliğ ettiler mi yoksa etmediler mi ? bilmiyorsunuz. Şayet buna evet derlerse bu peygamberlerin dilediklerinde sünnetleri ve vahyi gizlemeye yol buldukları anlamına gelmektedir. Şayet, peygamberler vahyi gizlemeyi, feraizi değiştirmeyi gücü yetmez, tebliği yerine getirmek zorundadırlar, zira Allah onları vahyi tebliğe memur etmiş, tebliği terketmemeyi ve gizlememeyi mecbur etmiştir, diyorlarsa, bu durumda hak verip kabullenmişlerdir ki, bu sözlerinde bir tenakuz vardır.

Allah'ın gönderdiği vahyi peygamberlerin gizlemeye yetkili olmadığını başka ayetlerde (69/44-46, 53/1-4, 11) açık olarak ifade ettiği için bu konuda inanan bir kişinin aksini iddia etmesi zaten mümkün değildir. Şayet Peygamberlerin gelen vahyi isterlerse gizleyebilirler denirse, Kur'an'ın eksik olabileceği fikrine götürür. Peygamberlerin iki görevi vardır. Birincisi; Allah'ın vahyettiklerini olduğu gibi aktarmaları, ikincisi ise: ''ahlaki kurallara göre'' yaşamını sürdürmesidir. Bu ikinci kısım zorunlu olmaktan daha ziyade Peygamberlerin ''İsmet'' sıfatı ile kendi iradeleri çerçevesinde gerçekleşmektedir. Çünkü böyle olması insani sorumluluğun zorunlu bir sonucudur. Peygamberlerinde hata yapabileceği ehli sünnet alimlerince de vurgulanmıştır. Peygamberlerin güzel ahlaklarıyla insanlara örnek olmaları esastır. Kur'an'da da ''Ey insanlar! And olsun ki sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok ananlar için Allah'ın elçisi en güzel örnektir'' (33/21) şeklinde vurgulanmıştır. Peygamberlerin Allah'ın emirlerinin dışına çıkamıyacakları görüşünden hareketle, insani yeteneğin en doruk noktasındaki örneklikten hareketle ilahi bir takdirin ''Kader''in varlığı ortaya konulmak istenmiştir.

3

İblis'e ait soruma da cevap verin, ona bu masıyeti, günahı işlemeyi kalbine koyan kimdi ve onu kibirlenmeye kim itmişti ?

Şayet masıyeti (günahı) ona kendi nefsi emretti, hevası da kibirlenmeye götürdü, şeklinde yanıtlarlarsa de ki : Onun nefsini günah işlemekle, masıyetle kim emredici kıldı ve kim heva ve hevesini harekete geçirerek kibirlendirdi ? denildiğinde, şayet Allah diye yanıtlarlarsa bu takdirde onların sözlerinde bir tenakuz vardır, demektir. Onlara şöyle denebilir : Şeytana hile, tuzak ve mekir bilgisini kim verdi ? Allah mı bunu onun içine koydu ya da bir şey onu nefsine güzel mi gösterdi ? Allah ona bunu böyle yaptı, derlerse bu sözlerinde de bir tenakuza düşmüşlerdir. Şayet derlerse bu Allah tarafından verilmiş ya da belirlenmiş değildir. Bu durumda kaçındıkları şeylerden daha beterine düşmüş olurlar. Zira Allahtan gayrisi Allahın yarattığında Allahın bulunmasını istemediği bir şeyi planlayıp yapıyor. Bu duyulup görülmemiş bir şey !

Onlara sor : İblis, Adem aleyhisselamın zürriyyeti olacağını ve öleceğini ve Adem evlatlarının içinde muhlis kullar bulunacağını ve İblis onlardan azı müstesna çoğunu yoldan çıkaracağını nereden öğrenmiş olabilir ? Şayet Allah İblis'e bunu öğretti derlerse yine de sözlerinde bir tenakuz vardır. Şayet İblis'in bilgisi nefsinden

daha önce vardı derlerse bu takdirde İblis'in gaybı bildiğini ileri sürmüş olurlar ki, buna Fesubhanallahıl azim ! denilir.

Yine Adem'le Havva'nın yaratılışından, Şeytan'ın onları günaha sürüklemesinden hareketle ilahi bir kaderin varlığı vurgulanarak Şeytana Ademoğlunun neslinin geleceğini de Allah'ın öğrettiği, aksi düşünüldüğünde Şeytan'ın gaybı da bilebileceği anlamının çıkacağı vurgulanarak kader konusunda örnek sunulmaktadır. Ess: Şeytandan örnekle günah konusunun hemen gündeme gelmesini şaşırtıcı görmüyor. Çünkü günah meselesi, doğrudan şeytanla bağlantılı olarak, o dönemde teolojinin gündemindeki önemli konularından birisiydi. O dönemin fikir önderlerinden Hasan Basri, Musa'nın günahı (Sure 28/15) için O'nu sorumlu tutmakta hiç zorlanmamıştır. Onun öğrencisi Katade de (Sure, 19/83) ''Şeytanı günahkarları kışkırtmak için gönderdiğimizi görmedin mi?'' ayetine dayanarak konuyu daha da genelleştirir. Öne sürülen her iki ayette şeytanın görevlendirildiği şeklinde bir kapsam olsa da, mutlak bir azdırma sebebi olduğu vurgulanmamıştır. Belki Şeytan insanları kendi isteğine göre yoldan çıkarsa da, meydana gelen kötülük yine de Allah tarafından yaratılmıştır. Kur'an'da kötüye sevkeden bir nefisten de bahsedilmiştir. (sure :12/53). Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye bu tarz yaklaşım ile konunun bir basamak geriye alındığını ifade eder ve aksi takdirde Allah'ın meydana gelmesini istemediği bir şeyin, Allah'ın dışında birisi tarafından yapılabileceği gibi kabul edilemez sonucun ortaya cıkacagını söyler. Bu fikir Kaderilerin kötülüğün Allah tarafından yaratılmış olamayacagı düşüncesine karşı söylenmiştir. Allah'ın emirleri sadece ahlaki bir düşünce boyutunda ele alınmamıştır. Onun iradesi bir şeyin meydana gelmesine izin vermesidir. Allah karşı tarafada yardım etmiş olabilir. Kur'an'da Şeytan'ın önceden bilmesi çok zayıf bir şekilde vurgulanmıştır. Şeytanın gücünün kısıtlanması da ifade edilmiştir. Cünkü Allah'tan başkası gaybı bilmez.(sure ; 72/26).

4

Adem ve eşi Havva'dan bize haber verin. Allahü teala onları cennete koyarken Allahın muhabbeti ve dilemesi her ikisinin cennette ebedi oluşları ve ikametlerinde mi idi yoksa oradan çıkarılışlarında mı idi ? Şayet Allahın muhabbet ve dilemesi Adem ve Havva'nın cennette ebedi kalmasında olduğunu ileri sürerlerse yalan söylemiş olurlar. Zira cennet ehli ölmezler, çocuk edinmezler, hasta olmazlar, acıkmazlar. Cenab-ı Hak bütün yaratıklarına ölümü yazdı. Adem'in de zürriyeti olmasını ve Adem'den pek çok nebiler, rasüller, sıddıklar, mü'minler, şehitler ve kafirler geleceğini hükmetti. Buyurdu ki : Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve yine oradan diriltilip mezardan çıkarılacaksınız. (A'raf 25).

فيها تحيون و فيها تموتون و منها تخرجون *ve yine buyurdu ki : Sizi topraktan yarattık yine toprağa göndereceğiz ve oradan tekrar çıkaracağız (Taha 55).*

منها خلقناكم و فيها نعيدكم و منها نخرجكم تارة اخرى

Dedikleri nasıl doğru olabilir ki, Cenab-ı Hak kıyameti, hesabı, mizanı, cenneti ve cehennemi yarattı? Subhanallah, ne de büyük sözler bu söyledikleri !

Şayet Allahın muhabbeti ve dilemesi Adem'in ve eşinin cennetten çıkmasında ve yeryüzüne inişlerindedir, derlerse, bu takdirde onlar, Allahü teala onları ancak işledikleri bir günah sebebi ve yasak ağacın meyvalarından yemeleri sebebiyle cennetten çıkardı, iddialarında olur ki, bunda da yanılmış olurlar. Böylece onlar Allahın kudreti ve ilminin nüfuzu, derinliğini ikrar ettiler, bu sözlerinde de tenakuz vardır.

Adem ve Havva'nın günahını da Allah planlamıştır. O halde Adem davranışında serbest değildi. Bu tarz düşünce II. Ömer'in Risalesinde de sözkonusudur. Kur'an'da bu konuların işlendiği ayetlerden hareketle bakıldığında Tanrı Adem'in Cennette ebedi

kalmalarını istemediğidir ki, burada ilahi bir kader sözkonusudur. Kur'an'da olay olduktan sonra değil olmadan önce bütün ayrıntılarıyla formule edildiği de vahiyle Hz. Muhammed'e bildirilmiştir. Adem yeryüzü için yaratılmıştır. Yoksa yasaklanmış meyveden yiyemezdi.

5

Hayırdan bize haber verin. Acaba Allah onlar hakkında hayır diledi sonra da onlar için cehennemi mi hazırladı yoksa bidayette onlara şer mi diledi ? Şayet derlerse ki, onlara hayrı diledi. Onlara denebilir ki: Bu nasıl olabilir ? Allah cehennemi yarattı. Onların onunla yararlanmıyacaklarını biliyordu ve o ancak onların zararına olacaktı. Allah onu onların zararına kılmış diyorlarsa, bu sözlerinde de tenakuza düşmüşlerdir.

Bu bölümde de kaza ve kaderin yansımayan bağlantısı anlaşılıyor: Eğer Allah, cehennemi en baştan beri yaratmışsa, cehenneme girecek olan insanları da önceden seçmiş olmalı. Öyleyse Allah sadece iyiliği istemiş olmamalı. Sonuçta cehennem hiçbir şekilde iyi insanların yararına olabilecek bir şey değildir. Burada yine dikkatten kaçan, insanların bağımsız kararlarını Allah'ın hiçbir etkisi olmadan onları önceden bildiği ya da –daha basit bir şekilde- genel olarak Allah'ın herşeyi önceden bilmesi ve insanlara verilmiş olan karar hürriyetinden dolayı, Allah onları hiçbir şekilde önceden cehenneme mahkum etmeden, kötülüğün de olacağını takdir etmesidir. Fakat cehenneminde cennet gibi kıyamet gününde kurulabileceği düşüncesinin fikirlerden uzak tutulup tutulmadığı bilinmemektedir. Bu, hicri 2. yy'da mutezililerden Dirar b. Amr ile gündeme girmiştir. Gerçi onu Cehm b. Safvan daha genel bir şekilde telaffuz etmiştir, fakat Dirar'ın, Cehm b. Safvan'ın ifadesini kısıtlaması belki de karakteristiktir; Cehm b. Safvan cennet ve cehennemi hemen hemen geçici olarak nitelendirirken -yani geçici günaha geçici bir bedel-, Dırar yalnız doğumdan önceki sonsuzluğunda direniyor buna karşılık yaratılmadan sonraki sonsuzluğu reddediyor. Bu şekilde Cehm'in ifadesini iletmedeki sebebi Dirar için pek az sayılmıştır: Günahın ve cezanın nitelikli karşılığı sürdürülmemiştir. Prensip olarak onun cennet ve cehennemin sonsuzluğuna artık itirazı yokmuş gibi görünüyor; fakat o buna rağmen Adem'in sadece dünyalık bir bahçede yaşadığını ve semavi bir cennetin görevini yapacağı zaman yaratılacağı fikrindedir.

Yine de daha sonraki kaderci bir hadis önceden belirleme inancını, ''insanın cennet ve cehenneme inanması ve her ikisinin de varlığından haberdar olması ve onları, Allah'ın insanları yaratmadan önce yarattığını ve insanları cennet ve cehennem için yarattığı'' şeklinde tanımlıyor. Bu kombinasyon sadece, Dirar'ın diğer mutazili üyelerine karşılık, insanın elinde olan iradesine yalnız kısıtlayıcı bir mantık dahilinde izin vermesinden dolayı şüphe uyandırıyor. Bununla beraber Dirar'ı diğer Kadercilerden ayırmak için bu değerlendirmeden yeterince elde kalıyor.

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiye bu konuda sadece Allah'ın kötüyü istememiş olması görüşüne karşı delil getiriyor. Burada da önceden kaza ve kaderi ortaya koyacak bir argümandan hareket ediliyor. Eğer Allah oraya koyacağı insanları belirlemeseydi daha baştan Cehennemi yaratmazdı. Şayet Allah sadece iyiliği dilemiş olsaydı cehennem yaratılmazdı. Cünkü cehennem ondan faydalanılacak yer değildir. Allah insanlara etki yapmadan ve onların özgür karar vermelerine izin vermeden cehennemlik yazması da düşünülemez. İnsanları ölçmek için cennet ve cehennem varsa, o halde iyilik ve kötülük de sözkonusu olacaktır. Hasan'ın tutumu, karşıtlarının Allah'ın kötülüğü istemediği fikrine karşıdır. Şayet Allah sadece iyi olanı istiyorsa onu önceden takdir de ediyor demektir. Risalede cehennemden bahseden yerler hissedilecek kadar kısa tutulmuştur.

6

Allahın öğrettiklerini, tanıttıklarını bilebilirler mi ya da bilemezler mi ? Şayet, hayır derlerse bunda bir tenakuz vardır. Evet derlerse, de ki: Marifetullahı tanımayabilirler mi, o halde bilmezler mi ki o her şeyin haliki ve musavviridir ? Şayet derlerse, bu fıtrat işidir. Bundan hiç kimse mükafat almaz. Bütün insanlar onun Allah olduğunu bilir. Bilmezler mi ki, Allah geceyi, gündüzü, semayı, yeri, dünyayı, ahireti, insanları, canlıları yarattı hepsini yarattı, Allah onları istediği gibi yarattı ? Şayet evet, derlerse yalan söylemişlerdir, insanların hepsi yalanlarına şahittirler. Hayır, derlerse sana katılmışlardır.

Hasan'ın fıtrat kelimesi ile Kur'an dışından, karşıtlarına delil getirmesi çok erken bir zamandır. O karşıtlarının bu görüşü işliyebileceklerini önceden tahmin ediyor. Vahye bağlı kalmadan fıtraten Tanrının bilinip bilinemiyeceği fikrini gündeme getiriyor ki buna ancak Hicri 2.yy'lın başlarında rastlanmaktadır. Gaylan da böyle düşünür. Kaderiler daha sonra kendi yorumlarını geliştirirler. Hasan b. Muhammed'e göre şayet böyle bir fıtrat ile Tanrı biliniyor ise, Allah bilgisi serbest bırakılan bir konu değildir ve bilmemek gibi bir şeyden bahsedilemez. Fakat kaderilerin düşüncesine görede herşey fıtraten baştan bilinemez. Sadece temel esaslar burada sözkonusu edilmiştir. Ayetlerle açıklanan daha sonraki kazanımlar marifetü's-saniye (ikincil bilgi) olarak eklenir ve kişisel gayretle elde edilir. Van Ess, Hasan b. Muhammed'in görüşlerini aslında Gaylan'ın görüşlerine yakın bulmaktadır. Fakat birisi Hicaz, birisi Şam'da yaşamıştır.

7

Bize bilgi verin, insanları konuşturan kimdir, kelamı kim yaratmıştır ? Şayet Allah yaratmıştır, derlerse bu sözlerinde tenakuza düşmüşlerdir. Zira kelamda sıdk, kizb, tevhid, şirk koşma vardır. Yalanların en büyüğü Allah'a şirk koşmak ve iftira etmektir. Allahü tealanın nutku ve kelamı yaratmasını inkar ederlerse bu Allah'a küfür ve şirk, Cenab-ı Hakkın indinden geleni yalanlama olur, demektir. Bu takdirde de ki : Cenab-ı Hakkın şu sözünü bana açıklayın :

وقالوا لجلودهم لم شهدتم علينا قالوا انطقنا الله الذى انطق كل شيْ وهو خلقكم اول مرّة واليه ترجعون

Derilerimize niçin aleyhimizde şahitlik ettiniz deyince onlar, bizi söyleten, her şeyi konuşturan Allahtır. Zaten sizi ilkin yaratan ve sonunda da huzuruna götürüleceğiniz rabbiniz de Odur (41 / 21).

Allah insanlara dili ödünç olarak verdi. Bununla beraber onun kötüye kullanılma olanağıda mümkündür. Yalan da yine ona dönüyor. Kötülüğün oluşmasına Allah'ın imkan vermesini kaderciler de inkar etmiyorlardı. Çünkü buradan insanlara karar özgürlüğü verildiği anlaşılıyor. Hasan b. Muhammed'in böyle bir soruyu hesaba katmadığı görülüyor. Bu zamanlarda deterministlerin kullandığı babasız dünyaya gelen çocugun argumanını ayırt etmediğini hatırlatıyor……..

Kadın zina etse bile Allah, çocuğu anne vücudunda yaratıyor; yani O zinaya etki ediyor (katılıyor) ve bu şekilde de kötüyü yaratmış oluyor. Hasan al-Basri o zaman bunun üzerine bir distinksiyon ile cevaplıyor.

8

Hareket hakkındaki meselemize gelince, hareketi kim yaratmıştır ? Şayet, Allahu Teala yaratmıştır, derlerse, bu sözlerinde de bir tenakuz vardır. Şöyle ki bütün ameller hayır olsun şer olsun, taat olsun masiyet olsun ancak hareketlerle olur. Şayet hareketi Allah yaratmadı derlerse, Allah'a şirk koşmuş olurlar. Bu ameli mahveder. Zira insan ne yaparsa, hareketlerle yapar.

Bu bölümde de ispat 7. bölümdeki gibi sürüyor: Eğer insan, Allah'ın bir şey yarattığını itiraf ederse, o zaman onun tutarlılığından da sorumlu olması gerekir; 7. bölümdeki ''konuşma'' fiili gibi bu bölümde de ''hareket, davranış'' önemlidir. Fakat

burada Hasan'ın ek bir adıma daha ihtiyacı var: ''Hareket'' burada ''davranmak, davranış'' anlamındadır; hiçbir ''davranış'' bir hareket olmadan meydana gelmez. Bu şekilde o, şimdiye kadar Kur'an'dan uzaklaştığından daha da ileri gidiyor: Kur'an'da sadece bir yerde hareketten bahsediliyor. Bu bahsetme de davranış fiiliyle ilgili gelişiyor. Dilini (ayetleri unutmamak için) acele ederek hareket ettirme(75/16). Fakat görünüş olarak genel bir anlam içermiyor. Hadiste de bu kelime bu konuyla alakalı olarak kullanılmamıştır. Yine de bu düşünce konuya daha yakın düşüyor ki insanların davranışları hareketlerden oluşur. Bu kavram 2. ve 3.yy'lın çok tartışılan bir konu haline gelir. Bizim metnimiz bu konuda en eski bir belge olma özelliği taşır. Hasan buradaki hareket kavramından insanın yaratması değil de yaptıklarını kasdediyor. Çünkü yaratma kavramı Allah için kullanılıyor. Dırar da bu tarzda ifade eder. Daha sonra Hasan Basri ekolü de bu tarzı benimsemişlerdir. Hürriyet yanlısı kişiler bile insan için yaratma kavramını kullanmaktan kaçınmışlardı. Bunun yerine daha tabii bir kavram olan ''yaptı'' (feale) ifadesini tercih etmişlerdir. Hasan'ın karşıtlarının kelime kullanımına katılması olagan dışı bir durumdur. Bu kullanım şeklinin zayıf ta olsa insan için de kullanıldığı Kur'an'da (29/17) ''Tahlukuna ifken'' siz dünyada münafıklık yaratıyorsunuz'': Basri okulu buna dayanıyorlardı. İkinci kullanım yeri ise İsa ile ilgili olan ''Allah'ın ona yaratma izni verdiği (5/110) konu''hakkındadır. Burada Allahın izniyle İsa (as) nın çamurdan bir şey yarattığından bahsedilmektedir. Bu konuda Allah'ın yaratmasından bahsedilen yaratma kullanımına karşın insandan bahsedilen yaratma kavramı çok güçsüz bir belge olarak görülür. Buradaki sadece basit bir kelime kullanımıyla ilgimizin olmadığını göstermeye yetiyor. Hasan'a göre burada yatan asıl mesele çok tanrılılığı reddetmektir. Allah'tan başka birisine izafe edilecek yaratma düşüncesinin, şirkin yolunu açarak insana yük getireceği işleniyor.

9

Adem oğullarının yaptığı amellerden bize haber verin, bu ameller bir şey midir yoksa bir şey değil midir ? Şayet bir şeydir derlerse, de ki : Bu şeyi kim yarattı ? Şayet Allah yarattı, derlerse, sözlerinde bir çelişki vardır. Şayet mahluk değildir (yaratılmış değildir), derlerse bu Allah'a kitabında yazdığı yazıya ters düşerek şirk koşma, yalanlama demektir. Kitabında Cenab-ı Hakkın her şeyin yaratıcısı olduğu yazılıdır. Onlara de ki : Bilmediler mi ki, Adem oğullarının yaptığı amel bir şey değil midir ? Şayet evet derlerse, de ki, onu Allah yarattı. Şayet bir şey değildir diyorlarsa, onlara de ki: Sizin ileri sürdüğünüz Allah şey olmayana sevap verir, şeyin gayriyi azap eder, şeyin gayriye gazap eder, şeyin gayriye razı olur, cennete şeyin gayriyi katar, cehenneme şeysiz katar

Şey kavramının Almanca dilinde kombinasyonları çok daha farklıdır. Hasan şey kavramının olumsuzluk anlamından hareketle ''hiçbir şey'' (kein Ding)'in, hiçbir şey (nichts)'le birbiriyle içiçe girmesi gerçeğini kullanıyor. Tahminen Hasan içeriği bambaşka ola iki şeyi birbiriyle karıştırdığından habersizdi. Hasan'ın ispat için asıl çıkış noktası Kur'an'dan kaynaklanan ''Allah'ın herşeyin yaratıcısı''(Sure:6/102) olduğu doğmasıdır. O zaman insanların davranışlarının da ''bir şey'' olduğuna karşıtlarını kabul için zorluyor. O bunu karşıtlarını ikna konusunda başarı ile uyguluyor. Yani onlar bir şey ''ein Ding'' olmasaydılar' ''hiçbir şey'' ''kein Ding'' olacaklardı. Buna rağmen Hasan böylece daha sonra alternatif bir soruyla başlayabilmek için yer değişimine yöneliyor. Bu durum, karşıtlarının mantıksal gidişatını etkiliyor. Olumlu bir cevaptan sonra, olumsuzu işlemiyor, bilakis o, karşıtlarını iki imkandan birini seçmeye zorluyor.

10

Bize ecel mefhumundan haber ver. Ecel vakitlerini kim belirledi ? O eceller muvakkat mı yoksa gayri muvakkat mı ? Yanıtlarında, Allah onun vakitlerini belirlemiştir diyorlarsa, sana olumlu cevap vermişlerdir. De ki, her hangi bir kimse bu ecel süresinde eksiltme ya da artırma yapabilir mi ? Dilerse vaktinden önce eceli getirebilir mi, dilerse vaktinden sonraya bırakabilir mi ? Şayet, hayır derlerse, bunda da tenakuza düşmüşlerdir. Şayet, evet derlerse, de ki: İnsanların Allah'ın tehir ettiği bir şeyi öne alabileceğini, öne aldığı bir şeyi tehir edebileceklerini savunmanızda yanlış iddiada bulundunuz, zira Cenab-ı Hakkın şu ayeti bunu reddeder : ولن يؤخّر الله نفسا اذا جاء اجلها والله خبير بما تعملون *Allah eceli gelen hiç bir kimseyi ertelemez, Allah yaptığınız her şeyden haberdardır (63 / 11) .*

Hasan, karşıtlarının da inkar etmediği bir önermeden hareket ediyor: Bu, hiç kimsenin ölümü, Allah'ın belirlediği fikrinde ayrılığa düşmediğidir. Fakat konuşulan, acaba bir cinayet veya ilaç sebebiyle insanın ölüm zamanına etki edip edemiyeceğidir. Sonunda Hasan karşıtlarının ilk cevabını, tatışmanın başlangıcını bu şekildeki bir önyargı ile kısaltarak formüle ediyor: Eğer Allah'ın insanın ölüm zamanını belirlediği fikri, herkes tarafından kabul edildiği kesinleşirse diğer soruya geçiyor. Belki de bu tarz, tesadüfi bir uygulama değildir. Bu teorik düşünme tarzı, karşıtlarının sıradaki sorularını sormadan onların düşüncelerini yönlendirmeye sebep oluyor. Eğer insan Allah'ın kesin olarak belirlediği ölüm tarihini değiştirebileceğini kabul ederse, insani davranışlar ölüm gününe etki edebiliyorsa, Allah'ın insanın öleceği zamanı bilmediği ortaya çıkar.

11

Bize rızıkların takdir edicisi kim olduğunu anlatın. Bu rızık mukadder mi yoksa gayri mukadder midir ? Taksim edilmiş mi yoksa taksim edilmemiş midir ? Şayet evet takdir ve taksim olunmuştur, diyorlarsa, bu sözleri çakışmaktadır. Hayır, diye yanıt veriyorlarsa, onlara de ki : Bir kimse sadece rızkını ya da Allahın kendine taksim ettiği şeyi mi elde edebilir ? Şayet hayır diyorlarsa, yine de sözlerinde tenakuz vardır, demektir. Şayet evet diyorlarsa, de ki, bu nasıl olabilir ? Şayet Allah malları, yiyecekleri ve içecekleri yaratmıştır, onun rızkı budur, Cenab-ı Hak onu kazanabileceği yeri de açıklamıştır. Bu rızkı helal yollardan kazanırsa kendine helal olur. Haram yollardan kazanırsa bu takdirde haram olur. Onlara de ki: Onlardan her hangisi çok zengin olmak isterse, her hangisi de pek fakir olmak isterse, kendileri için dilediklerini elde etmekte serbest midirler ?

Şayet evet, diyorlarsa, yalan söylemiş olurlar, zira insanların hepsi zengin olmaya düşkündürler, hırslıdırlar. Fakir olmayı ise istemezler. Onların bu sözlerine hilaf olmak üzere Cenab-ı Hak pek çok ayetlerinde bunu nakzeden şekilde şöyle buyurdu :

نحن قسمنا بينهم معيشتهم فى الحياة الدنيا و رفعنا بعضهم فوق بعض درجات ليتخذ بعضهم بعضا سخريا و رحمة ربك خير مما يجمعون

Onların bu dünya hayatındaki geçimlerini biz taksim ettik Bir kısmını da derecelerle diğerinin üstüne çıkardık ki, bazısı bazısını eli altına alıp çalıştırsın. Rabbinin rahmeti ise, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır (43 / 32) .

Yine buyurmuştur ki :

والله فضل بعضهم على بعض فى الرزق فما لذين فضلوا برادى رزقهم على ما ملكت ايمانهم فهم فيه سواء افبنعمة الله يجحدون

Allah rızık hususunda da bazınızı bazınızdan üstün tuttu. Ama üstün tutulanlar, rızıklarını elleri altındaki kölelere vermiyorlar ki, rızıkta hepsi eşit olsunlar. Şimdi Allahın nimetini mi inkar ediyorlar ? (16 /71)

Daha bir çok ayetlerde buna dair bilgi vardır.

Kaderilere göre bir insanın var olması için gereken temel şeyleri halihazırda Allah sunmuştur. Burada insana düşen onların kazanılma tarzıdır ki bu insana bırakılmıştır. İnsanın bu şekilde yasak olanla, yasak olmayanı seçebilme hürriyetiyle sorumluluğu başlar. Yediğimiz şeyin yasaklığından ziyade nasıl kazanıldığı sözkonusu edilir. Hasan'ın buradaki tezi biraz zayıftır. Fakirlerin zenginliği istemelerine rağmen bol rızka ulaşamamaları, Allah'ın rızkı taksim ettiğine delil olarak sunulmuştur. Bu yol ile de ilahi bir takdirin varlığına dikkat çekilmek istenmiştir.

12

Akıl hakkında bana haber verin, akıl mahluk mudur yoksa gayri mahluk mudur ? Şayet mahluktur, diyorlarsa, de ki : Kullar arasında paylaştırılmış mıdır ya da paylaştırılmamış mıdır ? Şayet paylaştırılmıştır, derlerse, de ki: İnsanların bir kısmı hidayeti nereden bilip elde etti ve bazıları da onu bilemedi hidayetten uzaklaştı. Onların hepsi hidayeti bulmakta hırslıdırlar ve dalalete sapmaktan nefret ederler, bilgiyi isterler, cehaletten ise nefret ederler. İddia ettiğinize göre Cenab-ı Hak onlara bir yol gösterdi ve bir akıl ve dirayet verdi, bu Allahü tealanın onlara bir huccetidir, burhanıdır. Şayet bu Allah'ın tevfiki ile olur, derlerse, doğru yanıtlamış olacaklar. Şayet Allahı sevenler onun hidayetini aldı, heva ve hevesine ve İblis'e tabi olan hidayetten mahrum kaldı derlerse, onlara şöyle denebilir : Nasıl oluyor da hepsine eşit akıl verilmişken Allahü teala onlardan bir kısmını hevasına uydurmadı ?

Şayet Allahın tevfiki ile, Allah, dilediğini yardımı ile muvaffak eder, derlerse, doğru yanıtlamış olurlar. Şayet Cenab-ı Hak bazılarını bazılarına üstün kılmıştır, derlerse, doğruyu söylemiş olurlar. Bunun dışındaki yanıtları yalan olur. Şu çok önemlidir. İnsanlar akıllarında eşit olsalardı, aralarında cahil, akıllı, ahmak ve halim bulunmazdı. Cahil akıllı, akıllı cahil şeklinde adlandırılmazdı. Bu hususta mesele daha da aşikardır. Ancak insanlar bunu bilmiyorlar.

Şayet bu eğitim ve öğretim ile olur derlerse, de ki : Akılları eşit olsaydı, ne eğitimde ne de öğretimde birbirine muhtaç olmazdı.

Bu bölüm merkezi bir kavramın işlendiği kısımdır. Daha sonra Kaderiye ve Mutezile tarafından da Kur'an'a dayanılmadan üzerinde çokca durulmuştur. Hasan bu sefer başlarken alternatiflerini açıklamıyor. Sadece olumlu yönleri ele alıyor. Karşıtlarının hiç birinin aklına gelmiyecek bir hususu gündeme getiriyor: Kimsenin aklın yaratılmamış, yada insanlar arasında dağıtılmamış olabileceği fikrini ima edemeyeceğini düşünüyor. Gerçekten her ikisi de gözden uzaktır. Onun için eğitim boyutu ele alınarak, aklın eşit dağıtılıp dağıtılmadığı soruları gündeme getiriliyor. Allah'ın bazılarına daha fazla ikramı sözkonusu olup olamıyacağı irdeleniyor. Kaderciler, Allah'ın insanlara eşit ölçüde akıl verdiği görüşünü savunuyorlar. Bu, aynı davranışları yapabilme kabiliyetlerinin varlığını gösteriyor. Bu şekilde insan bu şans eşitliğinden neler yapacağı konusunda sadece kendisi sorumlu tutuluyor. Allah da haklı olarak günahına karşılık insanı cezalandırıyor. ''Hüccet'' kavramı ile onun arkasındaki hukuki sunum, insanla Allah arasındaki tabii bir bağlantı ve ahiret düşüncesi Kur'an'da daha önceden vardır (6/149). İnsanların karar hürriyeti Şeytanın çağrısı ile ya ''Heva'', yada Allah'ın yardımıyla ''Hüda''ya tabi olarak oluşur. İnsan kötüyü kendisi yapmış olsa bile, yine de kendi isteğiyle hüdaya yaklaşarak her zaman iyiyi talebeder. Bu durum bize kaderi ögretisinin mutedil şeklinin de, Hasan'ın ifadelerinde olduğu gibi bir yorumu hatırlatıyor. Hasan b. Muhammed bazı insanların hidayeti kabul, bazısının da kabul etmemesi meselesini gündeme getirerek hüccet konusunu hazırlıyor. Bilerek de günah meselesini gündeme getirmiyor. Belki de bunun üzerine kaderilerin de bir cevabı mutlaka var olabilir. Burada sözkonusu edilmiyor. Hüda, burada kaderilere göre yine de sonuç olarak Allah'a dayanıyor.

Hasan karşıtlarının eşitlik prensiplerini çok ciddiye almıyor ve önemsemiyor. Eğer onun insanların en baştan beri farklı yarattıldıkları düşüncesi ispat edilmiş olursa, kaderci görüşe karşı ilk önemli adım atılmış demek olacaktır. Hasan, hiç kimsenin hem akıllı, hem de geri zekalıların olduğunu inkar edemiyeceği tezinden hareket ediyor. Bunu kaderciler de reddetmiyorlardı. Ancak onlar bunun sadece çevre etkisiyle oluşan ikincil bir ayırım olduğunu ifade ediyorlar ve eğitim konusuna bağlıyorlardı. Hasan ise çevre etkisi konusunu biraz mekanik ve tartışmalı bir delil ile çürütüyor. Şayet bütün insanlar doğuştan akıllı veya geri zekalı olsalardı kimse kimseye bir şey öğretemezdi. Bundan sonra da kaderilerin cevabı konusu ele alınmıyor. Yani kadercilerin bu konuya getidikleri bir açılım burada sözkonusu edilmiyor. Tahminen Hasan burada bu konuyu İslam çeçevesinde ilk kez gündeme getiren kişidir. Fakat zaman faktörü, insanın yaşı, tecrübeleri dikkate alınmadığı söylenebilir. Fakat hasan için bu konu çok önem arzetmez. Onun önceliği Allah'ın üstünlüğüdür. Allah'ın tevfik etmesi, Allah tarafından insanlara iyiye yönelme yardımı yapması, iyiye dönmesini kolaylaştırmasıdır. Hasanı kadercilerden ayıran en önemli özelliği, insanın davranışlarının anlamını belirlerken hep iyi yönlerden başlamasıdır. Kaderciler ise hep kötüden başlarlar. Hasan için iyiyi seçmek öncelikli bir konudur. Seçilmemelerinden dolayı da kötüler ayrılır. Kaderilerde ise insanın içerisindeki ben veya Şeytana uyup uymama konusu öncelik arzetmektedir. Fakat hem Hasan, hem de kaderiler için geçerli olan husus aklın bizzat kendisinin iyi olması ve kötüye yönelmemesidir. Eğer akıl yeterince gelişmiş ise, Hasan, insanın ''hüda''yı nasıl reddedebileceğini de soruyor. Cevaplar Hasan'ın da hesap ettiği gibi insanın az veya çok zekasına bağlı olduğunu işaret ediyor. İyinin kaynağı noktasında hemen hemen herkes birleşir. Asıl sorun kötülüğün kaynağını yansıtma noktasında ortaya çıkmaktadır. Hasan'a göre insan bizzat kendisini kurtarma durumunda değildir. Allah'ın hidayeti, tevfiki ve yardımı olmalıdır. Allah'ın terketmesi neticesinde nefis ve şeytanın etkisi devreye girer. Hasan meseleyi şöyle çözer. Allah insanlara hidayeti hazırlar. İnsanlar, kabul ve reddetme ile hidayet ve dalaleti tercih ederler. Allah'ın kötülüğün oluşmasındaki etkisini açıklama noktasında ise her kesim biraz mesafeli tutum sergilerler. Bu esnada Hasan sadece ''Edalle'' (delalete düşürme) kavramını sorulduğu zaman kullanıyor. Burada delalet ''şaşırmak'' kavramından çok tarafsız olarak bahsediyor. Bu şekilde delalte düşürmenin kim tarafından yapıldığı konusunu açık bırakıyor. Daha sonra bu kavram kullanımını II. Ömer'de yapar. Tevfik kavramındaki çekingenliği Hasan ''hızlan'' kelimesinde de sergilemiştir. ''Hızlan'' Allah'ın insanı kendine terketmesi olarak ifade olunur. Bu kavram Hasan için bilinen bir kelimedir: Aynı tevfik kavramı gibi Kur'an'da geçen bir kavramdır. (Tevfik: sure,11/88, Hızlan, 3/160). Y.ne de hasan bu kelimeyi ön planda tutmuyor. Bu kavram ilk olarak II. yy.da terim olarak Dırar b. Amr tarafından geliştiriliyor. Tevfik ve Hızlan kelimeleri şimdi olduğu gibi o dönemlerde birbiriyle ilişkili olarak çok sık kullanılmıyordu. Tevfik kavramını ifade eden hadis de olmakla beraber, hızlan kavramı hadiste geçmemiştir. Tevfik kavramı da ya fiil olarak, ya da isim olarak geçmiştir. Hasan problemi insanın hidayeti kabuletmesi veya terketmesi başlamında ele alıyor. Bu kavram kullanımı Hasan el- Basri tarfından da belgelenmiştir.

13

Bize iradeden haber verin. Allahü teala bir şeyi dilediği zaman ol derse olur ya da olma derse olmaz, değil mi ? Zira o buyurdu ki: فعّال لما يريد *Rab dilediğini yapar (11 /107). Şayet evet, diyorlarsa, onlara denir ki: Allah tüm kullarını hidayete ermesini diledi mi ? Şayet evet derlerse, Cenab-ı Hak onların hepsini cebir ve de ikrah etmeksizin hidayete girmesini dilemiştir. Onlara şöyle denir : Bu kullar ikrah ya da cebir olmaksızın hidayete erdiler mi ?*

Hasan yine burada da olumsuz alternatifleri bırakıyor. Evet derlerse diyerek karşıtları için yol gösterici tavrını sürdürüyor. Kendisinden çok emin bir tarzda kaderilerilere üç basamakta cevap hazırlıyor. Kaderciler Tanrının iradesi konusunda şüphede değiller. Fakat bu irade onlara göre sadece iyiye yöneliktir. Bu iradenin de, baskı ve yorlama yönü yoktur. Ancak üçüncü aşamadan sonra Hasan tedirginliğini ortaya koyuyor. Zorlama ve baskı olmadan bir inanma şekli, sadece güzel bir rüyadır. Eğer insan kaderi öğretisini takip ederse, kötülüğün varoluşu bu güzel rüyanın boşa çıktığını gösterir. Bundan ancak şu şekilde çıkış yolu bulunur: Allah'ın iyiyi istemesine rağmen insanların bir kısmı için en baştan beri kötüye de izin vermesidir. Hasan, Allah'ın kötüyü istemesi konusuna karşı biraz mesafeli tutum sergiler. Eğer Allah'ın kötüyü de istemiş olduğuna inanmış olsaydı daha ikinci adımda itirazını yapardı. Allah sadece hidayeti mi istiyor du yoksa kötüyü de istiyor muydu? Kötülük üzerine ''baskı''fikrine Hasan iştirak etmiyor. Cebr ve ikrah daha çok karşıt tarafın görüşlerine aittir. Hasan karşı tarafın polemiğine tartışma hatrına yer veriyor. Dikkat çekici olan onun polemik imkanından yararlanma yoluna gitmemesidir. Hasan asla karşıtlarının – daha sonraki söylemlerde yer aldığı gibi- ilahi iradeyi reddecekleri fikrini dile getirmiyor. Çünkü Hasan neden bahsedildiğini tam olarak biliyordu. Bu dönemde karşıtlık sloganlarına düşülmemiştir. Diğer taraftanda incelikler de örtülmemiştir. Sonuç olarak Hasan kendisi burada, irade ile emir arsında daha hala olgunlaşmamış bir deneme yapma aşamasındadır.

14

Cenab-ı Hakkın kalplerini damgaladığı, kulaklarına, ve gözlerine perdeleyip mühür vurduğu kişi imana davet olunan ve iman ederse mükafatını gören ve terkederse azabını gören kişi gibi midir ? Şayet evet, diyorlarsa de ki: kalpleri mühürlü olan kişiler imanı nasıl ediniyorlar ? Allahü teala ise şöyle buyuruyor : سواء عليهم ءانذرهم ام لم تنذرهم لايؤمنون *Onları inzar etsen de (korkutsan da) etmesen de (korkutmasan da) birdir, onlar iman etmezler (2 / 6).*

Acaba damga ve mühür onlara zarar mı verdi yoksa yarar mı, ya da onlara hiç zarar ya da yarar sağlamadı mı ?

Şayet, Cenab-ı Hak onların kalplerini küfürleri sebebiyle damgalamıştır, derlerse, de ki : Damgalama işi yapılırken ona bir zarar geldi mi ?

Şayet, onların kalblerine küfürleri sebebiyle mühür vurulmuştur, derlerse, de ki : mühür vurulma esnasında mühür onlara zarar verdi mi ? Tevbe ve imana girmelerine engel oldu mu ? Cevaplarında, onlara bir zarar vermemiştir, dileselerdi iman ederlerdi, diyorlarsa, Allah onları yalanlar ve onlar Cenab-ı Hakkın kavlini redde cür'et ederlerdi. Onlara de ki : İşte görüyorsunuz ki, onların kalblerine mühür vurulurken imanı da kabul etmiyorlardı. ?

Şayet, taki Allah kalblerini açıncaya kadar imana güç yetiremediler, diyorlarsa, bu takdirde Allahın kudretini ikrar etmiş olurlar, bu sözlerinde de çelişkiye düşerler. Zira onlara göre kalplerine vurulan damga onlara zarar vermiştir, onlar damgalandıktan sonra imanı terkettikleri ve küfre saplandıkları için ve terkine gücü yetmediği ameli sebebiyle azap görecekler.

Bu tartışmanın çıkış noktası sıklıkla kullanılan Kur'an ayatleridir. Bu ayetlerde Peygamber efendimizin karşıtlarına karşı mücadelesi, onları imansızlıktan kurtarma çalışması sözkonusu edilmektedir. Allah onların kalplerini mühürledi (Sure 9/93, 4/155, ve pasif olarak 9/87, 63/3) ve damgaladı, kulaklarını ve gözlerini perdeledi. Bu şekilde Allah, onlarla her iyi davranışın arasına girmiş oldu. Onların inanmasını imkansız hale getirdi. Kaderciler bu ayetlerle Allah'ın etkisini insanların günahına bir reaksiyon olarak sonlandırmak istiyorlardı. Hasan el-Basri için ise insanlar için bir şeyler yaratıp sonrada

onlarla arasına girmesi düşünülemez. Hasan b. Muhammed'de bu argumanı kabul eder. Kadercilerden olmayan bazı teologlar da o zamanlar bu argümanları ortaya koymuşlardır. Hasan b. Muhammed için öncelik, karşıtlarını mührün vurulmasının etkisinin kabule zorlamaktı. Bu etki, insanlara iyilik yolunun kapatılarak onlara zarar verilmesi şeklinde yorumlanır. Allah'ın neden bunu yapma gereği duyduğu veya bunu yapma hakkının olup olmadığı meselesine Hasan ilgisizdir. Şimdi daha iğneleyici bir şekilde şu gerçek tekrarlanabilir. Bu mührün vurulması imansızların geriye dönüşünü imkansız kılmaktadır. Kaderilerin olumsuz cevabı biraz gecikmelidir. Tartışma o dönemlerde çok ileri düzeydedir. Hasan bu tartışmaya katılmıyor. Bu tartışma Kur'an ifadelerine göze çarpan şekilde karşıtlıklar içermektedir. Kadercilerde mühürlemenin zararı olacağı konusunda şüpheye düşmemişlerdi. Hasan için burada Allah'ın takdirinin ortaya konulması yeterlidir. Kaderciler ise bundan kimin sorumlu olduğu konusunu gündeme getirmektedirler. Hasan Allah'ın salt kudretini gözetirken, kaderiler ise Allah'ın adaletini ön pilana çıkartıyorlar. Eğer insan kendi günahı ile Allah'ın müdahalesine yol açıyorsa, yani kalbi mühürleniyorsa Allah ona daha fazla yapacağı bir şey yoktur. Kalbin mühürlenmesiyle iyiliğin yapılması engelleniyorsa, kötülük de sonsuzlaşıyorsa pratikte iyiliğin anlamı da kayboluyor.

15

Bize ziyadeden haber ver, zira Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor : **ومن الناس من يقول امنا بالله و باليوم الآخر وما هم بمؤمنين يخادعون الله والذين آمنوا وما يخدعون الا انفسهم وما يشعرون فى قلوبهم مرض فزادهم الله مرضا ولهم عذاب اليم بما كانوا يكذبون** *İnsanlardan bazıları Allah'a ve ahiret gününe iman ettik derler, halbuki iman etmemişlerdir. Allahı ve iman edenleri sözde aldatıyorlar, onlar ancak kendilerini aldatıyorlar, ancak farkında değiller. Kalplerinde hastalık vardır. Allahü teala onların hastalığını artırmıştır. Yalanladıkları için kendileri elemli bir azap çekeceklerdir (2 / 8, 9, 10).*

Yine Allahü teala buyurdu ki : **ومنهم من عاهد الله لئن آتانا من فضله لنصدّقنّ ولنكوننّ من الصالحين فلما آتاهم من فضله بخلوا به وتولّوا وهم معرضون فأعقبهم نفاقا فى قلوبهم الى يوم يلقونه**

Onlardan kimi de Allah'a şöyle kesin söz vermişlerdi : Allah lutfundan verirse, biz de mutlaka zekat ve teberruda bulunacak ve elbette iyi insanlardan olacağız. Fakat Allah lutfundan onlara servet verince cimrilik edip onun hakkını vermediler. Allaha verdikleri sözden dönmeleri ve yalan söylemeyi adet edinmeleri sebebiyle Allah da bu işlerin neticesini, kalplerinde kıyamet gününe dek sürecek bir münafıklık kıldı (9 / 77, 78, 79).

Bilmiyor musunuz ki, Allah onların hastalıklarını artırdı ve onları bir müddet başı boş dolaştırdı. Bir kavmi de kalplerinde kıyamet gününe kadar sürecek nifak koydu. Şayet evet, Cenab-ı Hak onları yaptıkları ile cezalandırdı, diyorlarsa, onlara şöyle denebilir : Bu kişiler kendilerine bu şekilde muamele olunduğunda isyanlarını yapmakta mazur değil miydiler ? Şayet hayır diyorlarsa, de ki : Allah terkine gücü yetmeyen kavmi azab eder şeklinde eleştirdiğinize katıldınız, zira o onlara bunu yapmıştı.

Bu bölüm de önceki bölümle ilişkilidir. Hasan bazı adımları kısa tutuyor. Hemen kaderiyenin tezleri ile konuya başlıyor. O yine burada da kaderilerin vurgularına değinmiyor. Hasan, için insanların Allah'ın onlara müdahelesinden sonra, özürlerinin kabul edilmiyeceğinin vurgulanması yeterlidir. Hasan'ın düşünceleri buradan itibaren daha fazla Kur'an ayetlerine dayanmaktadır. Halbuki buraya kadar Kur'an'ın yanında daha fazla, o zamandaki teolojik belgelerle konuyu gündeme getiriyordu. Burada ziyade kelimesi ilaveten işlenmiştir. Ama sadece ilk başta bahsedilen iki ayet için geçerlidir.

Daha sonraki bölümde kaderci tezleri için onun açıklayıcı birer örnek olması da şaşırtıcı değildir. Ayetlerdeki işaret edilenlerin de kimler olduğu tefsirlerde çok net değildir.

16

Allahın kullara yaptığından bize haber ver, Cenab-ı Hak onlara azap edecek mi ?

Şayet hayır derlerse, de ki : Allahü teala küfrünü artırdığı ve başıboş dolaştırdığı, kalbine nifak koyduğu kişiyi azap edecek mi ? Şayet evet derlerse, kendilerinin ayıpladığı, eleştirdiği duruma düşecekler. Hayır diyorlarsa, iddia etmiştiniz ki, Allah küfür üzere olanı azap etmez, zarar da vermez. Bunda ise Cenab-ı Hakkın bunu ukubet olarak kullarına yaptığını ileri sürüyorsunuz. Onlara sor : Bu kişiler Allahın onlara yaptığından kurtulabilirler mi ? Şayet hayır diyorlarsa, doğru cevap vermiş olurlar. Evet diyorlarsa, Allahın kitabını yalanlamış ve şu kavline muhalefet etmiş olurlar. **فأعقبهم نفاقا فى قلوبهم الى يوم يلقونه**

Kalplerinde kıyamet gününe kadar sürecek bir münafıklık kıldı (9 / 77).

Şayet bu kullar kalblerini nifak konulmaktan kurtarabiliyorlarsa, o takdirde onlara göre Allahın şu kavli batıldır (2 / 7).

ختم الله على قلوبهم و على سمعهم و على ابصارهم غشاوة ولهم عذاب عظيم

Allah onların kalblerine ve kulaklarına mühür vurmuştur. Gözlerinin üstünde bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.

Bu bölümde Hasan çok yeni konular gündeme getirmiyor. Sadece vurgu farklılığı oluşturuluyor. Kur'an ayetlerinde günahın sonucu olarak Allah'ın bir müdahelesinden açıkca bahsedilmiyor. Bilakis Allah'ın direkt günahın işlenmesinde etkisinin olabileceğine işaret ediliyor. Bunun manası insanların vazgeçemediği bir şey için Allah'ın onları cezalandırabileceği anlamına gelmiyor. Bilakis daha sert bir şekilde onları cezalandırabileceği anlamı da ortaya çıkıyor. Allah onların direnişlerinde destekliyor (Sure 2/15) anlamı çıkıyor. Hasan'ın, Allah'ın imansızlara eklediği ilave şey konusundaki düşündükleri tam açık değildir. Belki de hastalığı (sure 2/10) da olduğu gibi imansızlık olarak değerlendirmiştir.

17

Mesele Cenab-ı Hakkın şu kelamıdır : Allah iki topluluktan birine sizi galip kılacağını vadettiğinde siz silahsız olan topluluğun (kervanın) sizin olmasını istiyordunuz. Halbuki Allah, emirleri ile hakkı üstün kılmak ve şirkin kuvvetini yok ederek kafirlerin ardını kesmek istiyordu ki, o suçlu müşrik güruhu hoşlanmasa da, hak olan islamı yüceltsin, batıl olan şirki de ortadan kaldırsın (8 / 7) واذ يعدكم الله احدى الطائفتين انها لك

Cenab-ı Hak burada kervan, ganimet ya da müşriklerden ve onlara galip gelmelerinden, zaferden söz etmek istemedi mi ? Bu soruya evet şeklinde cevap ***verirlerse, de ki : Onlar savaşamıyorlar mıydı, savaş meydanına çıkamıyorlar mıydı ?*** *Evet diye cevap verirlerse, bu takdirde ileri sürdükleri şey, mü'minlerin Allahın rasülüne va'dine muhalefete güçleri vardı. Bu büyük ve çirkin bir söz olup onları en sevmedikleri duruma sokar. Yine ileri sürerlese ki, ne kafirlerin ne de mü'minlerin savaşa çıkmaya güçleri yoktu, bu durumda da hoşlanmadıkları bir hususu ikrar etmiş olurlardı.Zira Allah müminlerin kafirlerle, kafirlerin de mü'minlerle savaşmalarını istemiş ve her iki taraf da savaştan kaçınmaya, savaşı terketmeye gücü yetmemişti. Taki, Allahın va'di yerine gelsin, mü'minleri üstün, kafirleri zelil kılsın, kafirlerin tuzakları yok olsun. Allah her iki fırka için böyle diledi.*

Cenab-ı Hakkın Bedir günü her iki fırka hakkında yaptığında peygamberi için bir burhan ve delil vardı. Allahü teala mü'minleri cahil ve yalancıların iddia ettikleri, kul kendi fiilini kendi yapar, Allah da onu yaratır, durumuna düşürmedi. Onları ancak

nusrati ile takviye ve melekleri ile koruduktan sonra razı oldu. Allah onlara sabır vererek sonra da bu sıkıntılara, zorluklara sabrettikleri için onları mükafatlandırdı. Onlara sebat ihsan edip bu sebata devamlarından ötürü ecir verdi. Aralarını bulup birlik ve beraberliklerini koruyarak birlik beraberlik içinde olmalarından onlara ecir verdi. İsrar ve azimlerinden ötürü onları mükafatlandırdı. Kalblerini birbirine bağlı kıldı, düşmanlarının kalblerine korku koyarken bir taraftan zaferlerini ödüllendirdi. Bütün bunlar onların sözlerinin tersidir, sözlerini çürütür.

Mü'minlerin kafirlere galebe etmesini kuvvetlendirip destekledi. Kafirlere galip getirmekle bir deneme, ceza tecili kıldı. Uhud'da kafirlerin müminleri katledişinde ve Bedirde mü'minlerin müşrikleri katlinde ayetini inzal etti.

Bunun üzerine Allah sizi keder üstüne kederle cezalandırdı. (3 / 153) فاثابكم غمّا بغمّ

Birinci keder hezimet ve ölüm, diğer keder ise düşman atlarının dağın tepesine çıkmaları ve oradan mü'minleri ölümle tehdit etmeleri, öyleki helak olmayı, ölümü gözlerinin önünde hissetmişlerdi. Cenab-ı Hak burada şöyle buyurmuştu : لكيلا تحزنوا على ما فاتكم ولا ما اصابكم

Ne elinizden giden zafere(ganimete) ne de başınıza gelen musibete üzülmeyesiniz (3 / 153)

Yani size isabet eden kardeşinizin şehadeti olayından üzülmeyesiniz. والله خبير بما تعملون *Allah sizin yaptıklarınızdan tamamen haberdardır (3 / 153).*

Şayet Allah bunu onların günahları ve ma'sıyetleri sebebiyle yaptı, diyorlarsa, denilir ki : Onlardan az sayıda nefer söz dinlemedi, onlar da ok atıcılardı. Yaklaşık elli kişilerdi. Ne var ki, bu musibet genelleşip tüm müslümanlara şamil oldu. Hz. Peygambere kadar ulaşıldı, peygamber yüzünden yaralandı, dişleri kırıldı. Müslümanlar Uhud günü 700 ya da biraz daha fazla sayıda idi. Cenab-ı Hak haber verdi ki, gam üstüne gam olacak. Allahü teala onlara bu musibeti kafirlerin eliyle tattırmak istemedi mi ? Onlar hezimeti tadacaklar, ölümü gelen öldürülecekti.

Allahü teala bu kederden sonra onlara ne yaptığını bize haber veriyor ve diyor ki : ثمّ انزل عليكم من بعد الغمّ أمنة نعاسا يغشى طائفة منكم وطائفة قد اهمتهم انفسهم يظنّون بالله غير الحق ظنّ الجاهلية يقولون هل لنا من الامر من شىء *Sonra o kederin arkasından üzerinize bir emniyet, bir uyku indirdi ki, içinizden bir taifeyi sarıyordu. Bir taifeyi de nefisleri can kaygısına düşürmüş, Allah'a karşı cahiliyet zannı gibi haksız bir zan besliyorlar. Bu zafer işinden bize bir şey var mı ? diyorlardı (3 / 154)*

Allahü teala peygamberine dedi ki : قل انّ الامر كله لله يخفون فى انفسهم ما لا يبدون لك *Bütün iş Allahındır. Onlar içlerinde, sana açamadıkları bir şey gizliyorlar (3 / 154)*

İçlerinde besledikleri şeyi haber verdi ve dedi ki : يقولون لو كان لنا من الامر شىء ما قتلنا ههنا

Bu işten bizim elimizde bir şey olsa, burada öldürülmezdik, diyorlar (3 / 154) .

Evlerimizde olsaydık bize savaş gerekmiyecekti. Cenabı Hak onları yalanlıyarak buyurdu ki : Sen de de ki : قل لو كنتم فى بيوتكم لبرز الذين كتب عليهم القتل الى مضاجعهم *Siz evinizde de olsanız, üzerinize ölüm yazılmış olanlar, yine dışarı çıkar, düşüp can verdikleri yerleri çaresiz boylarlardı (3 / 154) .*

Allahü teala haber verdi ki : bir kavim öldürülmeden önce onun katlini yazdı ve onun yerini hazırladı. Sonra da mü'minleri onlar gibi olmasını ve onlar gibi zannetmesini nehyetti ve buyurdu ki :

يا ايها الذين آمنوا لاتكونوا كالذين كفروا وقالوا لاخوانهم اذا ضربوا فى الارض او كانوا غزّى لوكانوا عندنا ما ماتوا وما قتلوا ليجعل الله ذلك حسرة فى قلوبهم والله يحيى و يميت والله بما تعملون بصير

Ey iman edenler ! siz o küfredenler gibi olmayın ki, kardeşleri yeryüzünde dolaştığı veya savaşta bulundukları zaman onlar hakkında, bizim yanımızda olsalardı,

ölmezler ve öldürülmezlerdi, dediler. Allah bunu kalblerinde bir hasret olsun diye yaptı. Yaşatan ve öldüren Allahtır. Allah bütün yaptıklarınızı görür. (3 / 156)

Kafirlerin müminlere galebe etmesi ve mü'minlerin hezimeti hakkında Allahü teala buyuruyor ki : وتلك الايام نداولها بين الناس وليعلم الله الذين آمنوا و يتخذ منكم شهداء والله لا يحبّ الظالمين

O günler var ya ! Biz onları insanlar arasında evirip çevririz. (bir gün bir taraf kazanır, başka gün bir taraf). Ta ki, Allah iman edenleri diğerlerinden ayırt etsin de, sizden şahitler edinsin ! Allah zalimleri sevmez (3 / 140)

Ve yine buyurduki: وما اصابكم يوم التقى الجمعان فبإذن الله وليعلم المؤمنين وليعلم الذين نافقوا

Uhud savaşında iki ordunun karşılaştığı gün, başınıza gelen de Allahın izni ile olup mü'minlerin sebatını ayırt etmek içindi. Bir de münafıklık edenleri açığa vurmak içindi (3 / 166)

Daha nice ayetlerde haber veriyor ki, bütün emirler ondandır, o yarattığının işini düzenler ve nasıl dilerse öylece tasarruf eder.

Yine Allahü teala Uhud gününde mü'minlere isabet eden musibetin, kafirler tarafından şehid edilmeleri ve hezimete uğratılmaları ki yetmiş mü'min o gün şehit düşmüştü, hepsinin kendi izniyle vuku bulduğunu haber verdi. Siz hala iddia ediyorsunuz ki, Cenab-ı Hak masiyete izin vermedi. Bunlar ancak Allahın izni ile vukubulurlar. Fakat iznin iki anlamı vardır. Birincisi Allahın verdiği izin, diğeri ise iradesi ile olan izindir, Allah bunda dilediğinin olmasını istemiştir. Zira o dilediğini yapan rabdır.(11 / 107) فعال لما يريد

Cenab-ı Hak bundan sonra kardeşleri yeryüzünde dolaştığı veya savaşta bulundukları zaman onlar hakkında, bizim yanımızda olsalardı, ölmezler ve öldürülmezlerdi, diyenleri azarladı ve onları yalanladı

قالوا لاخوانهم اذا ضربوا فى الارض او كانوا غزّى لوكانوا عندنا ما ماتوا وما قتلوا

Onlar için önceden neyi takdir ettiğini, üzerlerine neyi yazdığını haber verdi. Ayrıca bu işten bizim elimizde bir şey olsa, burada öldürülmezdik (3 / 154) diyenleri de kınadı .

يقولون لو كان لنا من الامر شىء ما قتلنا ههنا

Ve onları yalanladı. Allahın kitabını iyi düşünseydiniz ve içindekilere iman etseydiniz Cenab-ı Hakkın işlerine muhalefet etmezdiniz, ve takdirini eleştirmezdiniz, görüşünüzle işine, hükmüne sert çıkmaz, onun adaletini zulüm saymazdınız. Diyorsunuz ki, Allah kulları için bir şey yarattı sonra kulların onu yaptıklarından ötürü onları azap etti. Böylece onlara zulmetti. Fesubhanallah! Bu sözünüz ne büyük ve görüşünüz ne de zayıf

Bu bölüm iki kısma ayrılmış ve her kısımda iki tefsire yer verilmiştir. Birinci bölümde Bedir savaşından söz edilmiştir. Allah bedir savaşında Sure 8/7 ayetine göre müslümanlara söz vermişti. İki gruptan birinin yani ya Suriye'den dönen Ebu Süfyan'ın başkanlığındaki Kervan, ya da kervanı korumak üzere Mekke'den gelen Kureyş kuvvetleri onların olacaktı. Müslümanlar ayette de ifade edildiği gibi kervanı düşünmüşlerdi. Mekke ordusundan haberdar değillerdi. Birden ikinci grup, yani Kureyş ordusu ile karşılaştılar. Sonuç gerçekten Allah'ın haklı olduğunu göstermişti. Müslümanlar düşündüklerinden farklı bir şey buldular. Hasan b. Muhammed için bu ayetlerle ifade olunan durum, Allah'ın Kader ve Kazasını açıklıyor. Hasan bu metnin devamında Allah'ın savaşın her aşamasında müdahil olduğunu yorumluyor (Sure 8/9-12). Sure 8/63 deki ''Allah iman edenlerin kalbine baglılığı, arkadaşlığı veriyor, kuvvetlendiriyor'' ayetini de ilave ediyor. Hz Muhammed tarafından Evs ve Hazreç kabileleri arasında gerçekleştirilen antlaşmayı da dile getiriyor. Fakat onlar barış içinde Bedirde beraberce savaşıyorlardı. Hasan burda özel öneme sahip bir noktayı ön plana

çıkartıyor: Allah bütün bunlara etki etmişse bile, bu yüzden iman edenleri galibiyetle ödüllendiriyor. Yani Allah burada da Kaderiyyenin tezlerine uymayan bir müdahele yapmış görünüyor. Kaderciler Allah'ın insanlara istitaat ''davranış yetkisi'' vermiştir ve bununla beraber bu yetkiyi de özgürce kullanabilme imkanını da tanımıştır tezini savunuyorlardı. Burada Allah'ın onları yönlendirdiği ve daha sonra onlar ek olarak bir şey yapmamış olsa da Allah'ın onların kazanmasını sağladığı ve ödüllendirdiği ortaya çıkıyor. Bu metin parçası daha o zamandan Kadercilerin istitaat kelimesini terminolojide kullandıkları, sadece yapabilme kavramı olarak fiilin mastar anlamı ile ilişkin değil, başlıbaşına karekteristik özellikleriyle beraber kullanılıp, tartışıldığını da gösteriyor. Vekalet kelimesi de o zamanlarda istitaat kavramı üstüne yüklenmişti. Tevfiz kelimesi ile beraberde istitaat kavramı ele alınmıştır. Fakat bu istitaatın ne zaman verildiği konusu üzerinde durulmamıştır. Yani insanlara hareketten önce mi yoksa davranış zamanında mı verildiği tartışılmamıştır. Bu konu daha sonraları Mutezilenin ana konularının merkeaine taşınmıştır.

Aynı sonuçları Hasan metnin ikinci bölümünde de olumsuz yönleriyle Uhud savaşı için ele almaktadır. Bunun için de Sure 3/153 değerlendiriyor.

Yani size isabet eden kardeşinizin şehadeti olayından üzülmeyesiniz. والله خبير بما تعملون *Allah sizin yaptıklarınızdan tamamen haberdardır .*

Burada Hasan b. Muhammed, Allah'ın savaşı istemesi ve tanıklığına rağmen müslümanların yenilgisini niye istediği sorusuna üç sebep gösteriyor. Savaştaki şans her zaman istenildiği gibi olmaz. Ayrıca insanlar güvenebilirlilikleri açısından test edilmeliydiler. İmansızlar için de cezalandırılmadan önce, en son bir mühlet verilmesi sağlanıyor. Gerçekte bu ayetlerde vurgulanan husus, Peygamberlere bağlı olanların Allah'a güvenlerinin kaybolmamasının gereklilidir. Hasan akıllıca bu metin çerçevesinde daha konuşılması gerekenler konusunda susmayı tercih ediyor. Sadece okçuların yerinden ayrılması sebebiyle az sayıda müslümanın hatası sonucu çok büyük sıkıntıların çıkabileceği de gösterilmiş oluyor. İnananlar dahil Peygambere kadar uzanan bir cezalandırma sözkonusu oluyor. Burada Allah'ın adaleti sözkonusu edilmiyor. Bunun yanında öncekilerden hiçbir sebeb gösterilmeden mağlubiyeti istediği ortaya çıkıyor. Allah müslümanları keder üzerine keder ile imtihan ediyor. Bu oradaki yorumcuları da zora sürüklemiştir. Hasan buradaki acı ve kederin sonuçta müslümanlar için bir ödüle dönüştüğünü ifade ediyor. Önce savaşın başında galibiyet ile ödüllendirilen müslümanlar kendi hataları sebebiyle cezalandırılıyorlar. Bu kapsamlı metin parçası müslümanların bilinçlenmesinde çok büyük bir kazanım oluyor.

18

Bize izinden ve Allahü tealanın masıyet hakkında iznini inkarınızdan, tasvip etmeyişinizin sebebinden haber verin. Deki : İzin Allahın indinde iki çeşittir : İzin ki, bir emir ona olması için emretmiştir. Bir izin de vardır ki, onun tarafından irade olunarak ortaya çıkmıştır. Allah bununla bir şeyin olmasını diler. Masıyet ancak Allahın izni ile olur. Bu tür masıyet sadece Allahın emri ile onun tarafından bir irade ile meydana gelir. Buna evet derlerse, Allahın iradesinin ve emrinin nüfuzunu ikrar etmiş olurlar. Şayet inkar ederler, karşı çıkarlarsa Cenab-ı Hak onları kitabında yalancı çıkarmıştır. Müminlere şöyle buyurmuştur : (Uhudda) iki ordunun karşılaştığı gün, başınıza gelen de, Allahın izni ile olup mü'minlerin sebatını ayırmak içindi. (3 / 166) **وما اصابكم يوم التقى الجمعان فباذن الله وليعلم المؤمنين**

Bununla hezimet ve ölümden başınıza geleni kasdetmiştir. Bu ayet kafirleri te'yid idi. Allah kafirlere onları öldürmeyi, yaralamayı ve hezimete uğratmayı izin verdi. Allahın onlara izin vermesi, Allahın emridir, iddiasında bulunurlarsa, bu Allahın masıyetle emretmesi ve müşriklerin mü'minleri katletmesi emri olur ki, bunda yanılmış

olurlar. Buna göre her kim emri yerine getirirse o itaatkar bir kul olacak ve sevap kazanacaktır. Kitap ise bunları yalanlıyor.

Allahın izni iki şekilde olur, biri emir, diğeri irade (istem). Bu takdirde gerçeği ikrar etmiş olurlar. Onların bu sözlerinde çelişki vardır ve kabul edilmez. Onlar böylece Allahın emretmediği şeyin, razı olmadığı şeyin olmasını istediğini, ileri sürmüş olacaklardır.

Burada iki farklı yorum karşıt yerlere yerleştiriliyor. Bu da emir ile izin konusudur. Tarihi sıralama açısından bakıldığında bu ayırım uygundur. Hasan b. Muhammed emri iki anlamıyla (izin=emir ya da irade) değerlendiriyor. Kaderiler ise sadece izni emir anlamında (izin= emir) değerlendirdikleri anlaşılıyor. Hasan kaderilerin verdiği anlamı eleştirebilirdi. Fakat kaderciler kendi yorumlarında ne düşünmüşlerdir? Yani izin=emir ilişkisi biraz şüpheciliği gündeme getirmektedir. Taberinin tefsirindeki bir uyarısı bu konuya açıklık getiriyor. İzin kelimesine üç anlam yüklüyor. 1-Baskı olmadan bir emir 2- Birini belirli bir nesne karşısında serbest bırakmak (tahliye) 3-Bir şey ile ilgili bilgi sahibi olmak (ilim bis'say). Biz sonuncu anlam üzerine yoğunlaşıyoruz. Eğer izin vermek= Allah'ın bilgisi ise, bu kader ve kaza demektir. Allah'ın izni olmadan hiçbir şeyin zarar veremiyeceği hususunu Sure 2/102 ayetindeki anlam bunu pekiştirir.

Kaderilerin bakışı ile izin, emir manasında alınırsa Uhudda Mekke ordusunun möslümanlardan öldürdüklerini açıklamak zor olacaktır. Bu anlamıyla onlarında Allah'ın emrini yerine getirdikleri manası ortaya çıkmaktadır. Hasan b. Muhammed ise Allah'ın, kafirlere emir değil müsaade ettiğini ifade ediyor ve onların günah işlediklerini söylüyor. Bunu açıklamak üzere de ilaveten Hasan, irade kavramını kullanıyor. Allah bir şeyi yasaklamadan onu önceden istemiş olabiliyorsa o zaman bu kötülüğün önceden belirlendiğini vurgular. Buda kader ve kaza kapsamında değerlendirmeyi güçlendirir.

19

Bize emir sayılmaksızın iradesinde güzelleştirmeden haber verin. Allah, kendinden bir emir olmaksızın kullarının işini tezyin ettiğini (güzelleştirdiğini) kabul etmezlerse, bu takdirde Cenab-ı Hak onların bu sözlerini reddeder. Zira En'am süresinde şöyle buyurmuştur:

ولا تسبّواالذين يدعون من دون الله فيسبّواالله عدوا بغير علم كذلك زيّنّا لكل امة عملهم ثمّ الى ربهم مرجعهم *Müşriklerin Allahtan başka taptıkları şeylere sövmeyin ki, onlar da cahillikle ileri giderek Allah'a sövmesinler. Böylece her ümmete amellerini süslemişizdir. Sonunda dönüşleri rablerinedir (6 / 108)*

Yine Hamim Fussılet süresinde şöyle buyruluyor : **وقيّضنالهم قرناء فزيّنوا لهم ما بين ايديهم وما خلفهم** *Biz onlara bir takım dostlar musallat etmiştik ki, onlar kendilerine hem önlerindeki(ahiret işi)ni, hem de arkalarındaki (dünya işi)ni süsleyivermişlerdi. (41 / 25)*

Yine Neml süresinde, **انّ الذين لا يؤمنون بالاخرة زيّنّالهم اعمالهم فهم يعمهون**

Ahirete inanmıyanların amellerini kendilerine süsledik. Artık onlar bocalayıp kalırlar, buyuruyor (25 / 41) .

Bunların hepsi Allahın iradesini süslü, hoş göstermesidir. Allahü teala bunu irade etmemiş midir ?

Peygamber karşıtlarının küfür içinde kendilerini iyi hissetmeleri, hallerinin onlara süslenmesi, gözlerinin boyanması, akıllarının başlarından alınması şeklinde yorumlanmıştır. Hasan bunu kendi düşüncelerini ifade edebilmek için şöyle kullanmaktadır: Allah onların o hallerini tasvib etmemesine rağmen onların günahlarını onlara tezyin ederek güzel gösteriyorsa onu o şekilde istemiş olmalı.

20

Emir olmaksızın iradesi ile yapmasından bize haber verin. Şayet böyle bir şey olmadığını ileri sürerek kabul etmezlerse onlara Cenab-ı Hakkın şöyle buyurduğunu haber ver :

ومن اظلم ممن ذكّر بايات ربه فاعرض عنها ونسي ما قدّمت يداه انّا جعلنا على قلوبهم اكنّة ان يفقهوه وفى آذانهم وقرا وان تدعهم الى الهدى فلن يهتدوا اذا ابدا *Rabbinin ayetleri ile uyarılmışken onlardan yüz çeviren ve yaptığı günahları unutan kimseden daha zalim kim olabilir ? Biz böylelerinin kalbleri üzerine Kur'anı iyi anlamalarna mani bir takım perdeler çektik. Kulaklarına da ağırlıklar verdik. Sen onları doğru yola davet etsen de, bu halde onlar ebediyen yola gelmezler. (18 / 57)*

Yine Allahü teala buyuruyor ki : **عسى الله ان يجعل بينكم و بين الذين عاديتم منهم مودّة والله قدير والله غفور رحيم**

Umulur ki Allah, sizinle onlardan olan düşmanlarınız arasında bir sevgi meydana getirsin. Allah kadirdir, Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir. (60 / 7)

Kitapta pek çok ayette bu çeşit konular geçer.

Onlara denir ki : Allahın yaptığı nedir ki, yaptığı gibi oluyor ? Onlar buna sadece bir çağrıdır, açık davettir, diyorlarsa, de ki : Davet bundan öncedir. Daveti Allah herkese, bütün kullarına yapmıştır. Bunu ise kullarından kimi dilemişse ona tahsis etmiştir yani umuma şümulü yoktur. Zira Allah kimin kalbine hidayeti koymuşsa onu hidayete erdirmiş, hidayeti herkese nasip etmemiştir. Şayet, biz Allahın bütün insanları hidayete erdirmiş olduğunu biliyoruz, insanları kafirler kıldığını söylemiyoruz, diyorlarsa, de ki : Cenab-ı Hak sizin kavlinizi kitabında reddediyor. Zira o şöyle buyuruyor :

قل هل انبّئكم بشرّ من ذلك مثوبة عندالله من لعنه الله و غضب عليه و جعل منهم القردة والخنازير و عبد الطاغوت اولئك شرّ مكانا و اضلّ عن سواء السبيل *De ki : Allah indinde ceza olarak bundan daha kötüsünü size haber vereyim mi ? O kimseler ki, Allah, kendilerine lanet etmiş, gazabına uğratmış; onlardan maymunlar, domuzlar ve Tağut'a taparlar yapmıştır. İşte bunlar mevkice daha fena ve düz yoldan daha sapmışlardır. (5 / 60).*

Görmüyorlar mı ki, Allah onlardan domuzlar ve maymunlar kıldı ? İddia ediyorlarsa ki, Allah onlara bu şekilde isim vermiştir, o hayvanları andırır gibi göstermiştir. O zaman da de ki : Peki Allah onları maymunlar, domuzlar kılmadı, sadece onlara bu benzetmeyi ya da lakabı verdi. Ancak Tağut'a tapanlar demesi ne oluyor, demek ki, onların bu sözlerinde de bir tutarsızlık var. Şayet Allah onları Tağut'a tapanlar kılmadı, derlerse, bu takdirde de tekzip etmiş olmaktadırlar.

وكذلك جعلنا فى كلّ قرية اكابر مجرميها ليمكروا فيها
وما يمكرون الا بانفسهم وما يشعرون

Mekke'de olduğu gibi her şehirde de ileri gelen mücrimleri, yüksek mevkilerde bulundururuz ki, oralarda hileler yapsınlar. Halbuki onlar, hileyi ancak kendilerine yapıyorlar. Ama farkında değillerdir (6 / 123)

Görmüyor musunuz ki, Cenab-ı Hak her kentte ileri gelen mücrimleri yüksek mevkilerde bulunduruyor ki, oralarda hile yapsınlar, diye haber veriyor. Şayet, Onları orada hile yapsın, diye koymadı, derlerse, bir yalanlama olur. Bunu ikrar ederlerse sözlerinde çelişki olur. Cenab-ı Hak Firavun'un kavmine dedi ki : **وجعلناهم ائمّة يدعون الى النار ويوم القيامة لا ينصرون** *Biz onları ateşe çağırıcı öncüler yaptık. Kıyamet gününde de onlara yardım olunmayacaktır.(28 / 41)*

Evet derlerse sözlerinde çelişki olur. Hayır derlerse yalan söylemiş olurlar. Allahü teala buyuruyor ki :

والله جعل لكم من بيوتكم سكنا و جعل لكم من جلود الانعام بيوتا تستخفّونها يوم ظعنكم و يوم اقامتكم و من اصوافها واوبارها و اشعارها اثاثا و متاعا الى حين والله جعل لكم مما خلق ظلالا وجعل لكم من الجبال اكنانا وجعل لكم سرابيل تقيكم الحرّ و سرابيل تقيكم بأسكم *Allah size evlerinizden barınak yaptı. Sizin için gerek göç gününüzde, gerek ikamet gününüzde davarların derilerinden taşımak için hafif bulduğunuz bir takım evler ve yünlerinden, yapağılarından kıllarından bir zamana kadar eşya ve ticaret malı yarattı. Allahın yarattığı şeylerin bir kısmında size gölgelikler, dağlarda da sizin için barınaklar yaptı. Sizi sıcak ve soğuktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar var etti. Böylece Allah üzerlerinizdeki nimetlerini tamamlar ki, ona teslimiyetle itaat edesiniz. (16 / 80, 81)*

Görmüyormusunuz ki, insanlar dokuyor, örüyor ve zırhlar yapıyor ve meskenler evler ediniyor, sonra da minnet olarak ona nisbet ediyor ve onu yaratanın Allah olduğunu haber veriyor. Allah onlara bunu lutuf olarak bahşediyor, bu şu demektir: Böylece Allah onu diledi, onlara bunu ihsan etti, emir olmaksızın onun istediği gibi oldu.

Hasan yine soru uslubunu devem ettirerek, karşıtlarına Allah'ın yaratmadaki etkisinin Kur'an'da yapmak olarak ifade edildiğini beyan eden ayetler ortaya koyuyor. Burada gündeme gelen sorun insanlara izafe edilen insanlara ait yapma fiilleridir. Allah'ın onların davranışlarını önceden anması kader ve kazayı belgelendiriyor.

21

Şimdi de emir olmaksızın irade ile teşvikten haber veriniz. Zira Allahü teala şöyle buyuruyor :

ومن الذين قالوا انّا نصارى اخذنا ميثاقهم فنسوا حظّا ممّا ذكّروا به فاغرينا بينهم العداوة والبغضاء الى يوم القيامة

Biz hristiyanız, diyenlerden de sağlam söz almıştık. Onlar da ihtar edildikleri hakikatlerden hisse almayı unuttular. Biz de aralarına kıyamete kadar sürüp gidecek kin ve düşmanlığı soktuk (5 / 14)

Onlara sor: Bu insanlar Cenab-ı Hakkın kendilerini kıldığı halden, minvalden uzaklaşıp aralarında düşmanlığı terkedebiliyorlar mıydı ? Evet derlerse, Allah'ın kitabını yalanlamış olurlar. Hayır derlerse, sözlerinde tutarsızlık var, demektir.

Daha sonraki tefsirlerin özeti Katadede bulunuyor. İnsanlar Allah'ın kitaplarına uymamaya başladıklarında, gönderdiği Peygamberlere karşı gelmeye başladıklarında, O'nun emirlerini ihmal etmeye başladıklarında, O'nun hükümlerini dikkate almamaya başladıklarında, yaptıkları kötü davranışlar için, Allah onların arasına düşmanlık ve nefreti soktu. Eğer halk Allah'ın talimat ve emirlerine uysaydı, onlar kavga etmeyecek ve birbirlerinden nefret etmeyeceklerdi.

22

Cenab-ı Hakkın şu kelamından bize açıklamalar getirin. **وهو الذى كفّ ايديهم عنكم وايديكم عنهم ببطن مكّة من بعد ان اظفركم عليهم** *Mekke vadisinde size kafirlere karşı zafer nasip ettikten sonra, onların ellerini sizden, sizin ellerinizi de onlardan çeken odur. Allah bütün yaptıklarınızı görür (48 / 24)*

Bu olay Hudeybiye'de geçer. Onlara sor. İki fırkadan biri elini kardeşine uzatabiliyor muydu ? Cenab-ı Hak bu ayette bazılarının elini bazılarına uzatmaktan emirle değil de iradesi ile men ettiğini bildiriyor. Şayet evet derlerse, bu onların birbirleri ile savaşabiliyor olduklarını gösterir ki, bununla onlar Allahü Tealanın kitabını yalanlamış olurlar. Şayet hayır derlerse bu sözlerinde bir çelişki var, demektir.

Kavgalar sebeb –sonuç ilişkilerini ortaya koyarlar. Halbuki bu ayetlerde herkesi kavgadan geri çekme, uzak tutma sözkonusudur. Buda ilahi kader anlayışını destekleyen bir tarihi olaydır.

23

Bir mesele de Cenab-ı Hakkın rasülüne ve mü'minlere alacaklarını va'd ettiği büyük çapta ganimetler oluyor. Allahın onlara va'dettiği bu ganimetler sadece kafirlerden mi geliyordu ? Şayet, evet diyorlarsa, de ki : Bu kafirlerin iman etmeye güçleri yetiyor muydu ki, ganimetleri, kanları ve malları onlara helal olmasın ? Şayet evet, derlerse Cenab-ı Hakkı yalanlamış olacaklardır. Hayır derlerse bu sözlerinde bir tenakuz var, demektir.

Bu bölümün asıl kaynağını oluşturan ayet Sure 48/20 dir: ''Allah size büyük bir ganimet vaat ediyor diye söz verdi''. Eğer Allah sözünü tutması geekiyorsa kafirlerinde var olması icabeder. Çünkü onların varolacağı önceden belirlenmiştir. Bu da ilahi kaderin ısbatıdır. Bu delil daha sonra II. Ömer'in risalesindeki gibi Kur'an'ın önceliğini ispatlıyor. Allah imansızlar olmaya başladığından itibaren bu sözü vermiş değildir. Bu en baştan imanlı ve imansızların olacağı hükmünü ortaya koymaktadır.

24

Burada mesele Cenab-ı Hakkın şu sözüdür.

يا ايها الذين آمنوا اذكروا نعمت الله عليكم اذ همّ قوم ان يبسطوا اليكم ايديهم فكفّ ايديهم عنكم

Ey iman edenler ! Allahın size olan şu nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya, sizi öldürüp yok etmeye teşebbüs etmişti de o bunların ellerini size zarar vermekten menetmişti (5 / 11).

Yahudilerden bir kısım insan hz. Peygamberi ve yanındaki bir kaç ashabını öldürmeye niyet etmişti. Cenab-ı Hak bunu rasülüne haber verdi ve onların ellerini hz. Peygambere ve ashabına uzanmasını önledi. Onlara sor : Onlar ellerini peygambere ve arkadaşlarına uzatabilecekler miydi ve Cenab-ı Hak onları önledi mi yoksa önlemedi mi ?

Şayet evet diyorlarsa, Cenab-ı Hakkın kelamını yalanlamış olurlar. Hayır, diyorlarsa bu sözleri çelişkili söz oluyor, anlamına gelir.

Bu bölümde Peygambere karşı tertip edilen tuzak ve bu tuzak konusunda Peygamberin haberdar edilerek zarar verilmesinin engellenmesi kader ve kazanın belgesi olarak sunulmaktadır. Şayet bütün yetki insanlara verilmiş olsaydı buradaki sonuç da farklı olurdu.

25

Burada söz konusu ayet Allahü tealanın Meryem oğlu İsa hakkında ona nimetlerini sayarken şu ayettir : **واذ كففت بنى اسرائيل عنك اذ جئتهم بالبيّنات فقال الذين كفروا ان هذا الا سحر مبين** *Hani ben israil oğullarının şerlerini (öldürme kasıtlarını) senden def etmiştim. Kendilerine apaçık deliller ve mucizeler getirdiğin zaman da onların kafirleri, bu besbelli bir büyüden başka bir şey değil, demişlerdi (5 / 110).*

İsrailoğulları Hz. İsa'ya ellerini uzatabilecekler miydi (zarar verebilecekler miydi) ? Şayet evet, diye yanıtlarlarsa Cenab-ı Hakkın sözünü yalanlıyacaklardır. Hayır diye yanıtlamaları halinde sözlerinde çelişki var, demektir.

Paragraf 22 ve 24 ile uygunluk arzeder. Allah'ın koyduğu kuralı insanların değiştirmeye güçleri yetmemiştir. İlahi kaderin tecellisi ortaya çıkmaktadır.

26

Mesele Cenab-ı Hakkın kelamında geçen şu sözlerdir :

سنلقى فى قلوب الذين كفروا الرعب بما اشركوا بالله ما لم ينزّل به سلطانا

O kafirler, Allahın, tanrılıklarını kabul ettiğine dair hiç bir delil getirmediği bir takım nesneleri Allah'a şerik saydıkları için, onların kalplerine korku salacağız. Onların barınacağı cehennemdir. Zalimlerin varacağı yer cehennemdir (3 / 151).

Haşir süresinde de şöyle geçer : وظنّوا انّهم مانعتهم حصونهم من الله فاتاهم الله من حيث لم يحتسبوا وقذف فى قلوبهم الرعب *Onlar da kalelerinin, kendilerine Allah tarafından takdir edilen*

azabı önleyeceğini sanırlardı. Ama Allah hiç ummadıkları yerden onları bastırdı ve kalplerine korku saldı (59 / 2).

Ve yine buyurdu ki : وانزل الذين ظاهروهم من اهل الكتاب من صياصيهم وقذف فى قلوبهم الرعب فريقا تقتلون و تأسرون فريقا *O kafir düşmanlara içeriden destek vererek hiyanet eden Ehl-i Kitaptan Beni Kureyza'yı da kulelerinden indirdi ve kalplerine korku saldı, bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir aldı (33 / 26).*

Allahın kafirlerin kalplerine koyduğu korkudan bize haber verin. Bu kişiler konulan bu korkuyu kalblerinden men edip uzak tutabilirler miydi ? Şayet hayır derlerse, sözlerinde bir tutarsızlık var, demektir. Evet derlerse, Cenab-ı Hakkın ayetlerini yalanlamış olurlar, zira kulların Allahın koyduğu şeyleri men etme yeteneğine sahip olduğunu ileri sürmüş olurlar.

Şayet Allah bunları onlara küfürlerinden ötürü yaptı, diyorlarsa, de ki : Bilmez misiniz ki, korku latif bir şeydir, insanlar onu göremezler, reddedemezler, kalblere girerken girmesini engelliyemezler, böylece Allah onların hilesini yok eder. Sözleri de tenakuz olur. Evet diyorlarsa, de ki : Tevfik de latif bir şeydir, kullar onu göremezler, ancak Allah onu mü'minlerin kalbine koyar. Cenab-ı Hakkın bütün ümuru böyle tecelli eder. Birine hayrı murad ederse onu başırılı kılar, yolunu açar, ona doğru yolu buldurur. Bu Allahtan kullarına bir inayettir. Birine de kötülük murad ederse onu bırakır, engeller, başarısız kılar ve kendi haline yardımsız bırakır, güçsüz, mecalsiz bırakır. Allahü teala iradesini yerine getirmekte mutlak galiptir (12/ 21). والله غالب على ام

Allah şirkleri sebebiyle kafirlerin kalplerine korku vermiştir. Onlar bunu engelleyemezler. O halde fiillerinde serbest oldukları söylenemez. Beni Nadr'ın Medineden gönderilmeleri ve ikinci olarak da Beni Kurayzalıların öldürülmeleri konusu işlenerek tanrısal tavrın belirleyici özelliği ortaya konuluyor. Korku ve lutuf kavramları material olarak kullanılarak ruhsal bir noktadan hareket ederek karşıtlarını sıkıştırıyor. Ruh ile ilgili konular, çok sonradan teologlar tarafından ele alınmış konulardır. Hasan daha çok Kur'an'ın kelime hazinesinden istifade ediyor. Sinonim olarak Avn ve irşad kavramlarına da yer veriyor. Tesbit, tevfik ve hızlan kavramları da ilk defa bu metinde kullanılmıştır. Fakat bu kelimeler sonraki dönemlerde biraz daha yerlerine oturmuştur. Sonuç olarak Hasan, Allah'ın kötülüğü insanların kendisine bıraktığı görüşüne varırsa kaderiyeye yakınlaşmış oluyor. Yine de burada ortaya konulan husus her şeyin Allah tarafından yönlendirildiği fikridir. Allah hidayetini çekerse onları dalalette bırakmış oluyor.

27

Bize, iradesi ile yaratma, hakkında bilgi verin. Cenab-ı Hak buyuruyor ki :

ولقد ذرأنا لجهنم كثيرا من الجنّ والانس لهم قلوب لا يفقهون بها ولهم اعين لا يبصرون بها ولهم آذان لا يسمعون بها اولئك كالانعام بل هم اضلّ اولئك هم الغافلون

Biz cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki, onların kalbleri vardır ama bu kalblerle idrak etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidirler, hatta onlardan da aşağılıktırlar. İşte asıl gafil olan onlardır. (7 / 179).

Onlara sor, bu insanlar Cenab-ı Hakkın yarattığı bu şekilden başka bir şekle inkılab edebilirler mi ? Şayet evet diyorlarsa bu takdirde onlar iradetüllahı ve yaratışındaki tebdile gücü yeteceklerini ileri sürüyorlar, demektir ki, bu ayetleri yalanlama demektir. Hayır, diye cevap verirlerse, bu sözlerinde bir tenakuz vardır.

Çok inandırıcı olmasına rağmeb Hasan için bu belge çok önem arzetmiyor olmalı ki üzerinde çok durmuyor. Hasan yaratma kavramından ziyade ''için'' tabiri üzerinde duruyor. Yani ''cehennem için yaratılmaya'' vurgu yapıyor.

28

Burada mevzu bahis olan Cenab-ı Hakkın şu kavlidir : **ولو شاء ربك لجعل الناس امة واحدة ولا يزالون يختلفون الا من رحم ربك** *Şayet rabbin dileseydi, bütün insanları bir tek ümmet yapardı. Halbuki onlar ayrılmakta devam ediyorlar. Ancak rabbinin lutfederek hakta birleşmeyi nasip ettiği kimseler bunun dışındadır. Esasen o insanları bunun için yaratmıştır (11 / 118, 119) .*

Onlara denir ki, Allahü tealanın, ''Fakat o bunu dilemediğinden ittifak etmemişlerdir ve işte böylece ihtilaf eder şekilde devam edeceklerdir. Ancak rabbinin lutfederek hakta birleşmeyi nasip ettiği kimseler bunun dışındadır. Esasen o insanları bunun için yaratmıştır'', buyurduğu kimseler hakkında bize haber verin. Bunlar Allahü tealanın vasfettiği tarzdan başka türlü insanlar ve Allahın yarattığı şekli terketmiş kimseler olabilir mi ? Şayet olamazlar derlerse, doğruyu söylemişlerdir. Ama evet, diyorlarsa yani Allahın vasfettiği tarzdan başka olabilirler diyorlarsa yalan söylemiş ve muhalefet etmiş olurlar.

İddia ederlerse ki, Allah celle şanühü ehl-i imanı rahmetini göstermek için yarattı, o takdirde biz onları kabul eder ve tasdik ederiz.

Şayet Allahü tealanın belli kullarını yaratıp rahmetini onlara has kıldığını bunların başka türlü bir yaratılışa sahip olamayacaklarını söylerseniz, zira Cenab-ı Hak bir istisna yapmıştır, bunu da tasdik ederiz.

Burada ''ihtilaf'' kelimesi ve Allah'ın ''rahmeti'' kavramları ele alınmaktadır. Allah kurtuluş ve felaketi önceden taksim etmiştir, anlamı verilirse kader desteklenmiş oluyor.

29

Allahın kavli olan insanoğlu gerçekten cimri olarak yaratılmıştır, başı derde düşünce sızlanır, ancak bir servet sahibi olduğunda pinti kesilir (70 / 19, 20, 21) **ان الانسان خلق هلوعا اذامسّه الشرّ جزوعا واذا مسّه الخير منوعا** *ayetinden haber verin. Bu ayetten namaz kılıp namazlarında devamlı olanları onlardan ayırmıştır (70 / 22, 23) .* **الا المصلين الذين هم على صلاتهم دائمون** *Onlara denir ki: Görmüyor musunuz yaratıcı onları iki sınıfa ayırdı, onlardan birinci gurubu helu (sabırsız, ah vah ediveren) ve cezu (sabırsız, feryad eden) olarak yarattı. Diğerlerini öyle yaratmadı. Bize söyleyin, helu (sabırsız, ah vah ediveren) ve cezu (sabırsız feryad eden) olarak yaratılan sınıf Allahın yarattığı nitelikli sınıftan başka türlü sınıf olabilir mi ? Evet diyorlarsa, bu insanların Allahın yarattığı nitelikteki yaratılışlarını değiştirebilirler, demektir ki, olmaz. Hayır diye cevap verirlerse bu sözlerinde bir tenakuz var, demektir.*

Bu zor çürütülebilecek bir belgedir. Fakat yine de burada adı geçen sıfatlar: Korkaklık, cesaretsizlik ve açgözlülük kurtuluş beklentisi için belirleyici unsurlar değildir. Buradaki Allah'ın davranışı O'nun yaratılış planının mantığında iyidir. İnsan kendine galip gelmeyi öğrenmelidir. Hasan burada, kaderiyyeci bir cevap da beklemiyor gibi görünüyor.

30

Meselelerden biri de Cenab-ı Hakkın mü'minlere şöyle buyurmasıdır : **ولا تكونوا كالذين قالوا سمعنا وهم لا يسمعون انّ شرّ الدوابّ عند الله الصمّ البكم الذين لا يعقلون** *İşitip de dinlemedikleri halde, yalandan işittik diyenler gibi olmayın. Zira Allah indinde yeryüzünde gezinen hayvanların en şerli olanı o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir. (8 / 21, 22) .*

Bu zikrolunan kimseler hidayeti edinmeye ve dinleri hakkında faydalı olanı dinlemeye güçleri yeter mi ? Şayet evet derlerse yalan söylemiş, inkar etmiş olurlar. Hayır, dedikleri takdirde de sözlerinde tenakuz ortaya çıkar.

Hasanın bu ayeti seçmesinin sebebi, duyamayanların sağırlığının yine Allah tarfından verildiği varsayımındandır. Bu çümlenin gelişinden açıkca ortaya çıkmaktadır. Eğer Allah onlarda güzel bir şey bulsaydı duyma eylemini ödünç verirdi. Fakat Allah onlara duyma eylemini ödünç verseydi onlar Allah'a sırtlarını çevirir ve ondan uzaklaşırlardı (Sure 8/23). Böyle insanların olacağı önceden haber veriliyor. Bu bir kader olgusunun tezahürü olmalıdır.

31

Mesele Cenab-ı Hakkın münafiklar için getirdiği örnekleme hakkındadır. Allah buyurdu ki :

مثلهم كمثل الذى استوقد نارا فلما اضاءت ما حوله ذهب الله بنورهم و تركهم فى ظلمات لا يبصرون صمّ بكم عمى فهم لا يرجعون *Onların hali o kimselerin haline benzer ki, aydınlanmak için bir ateş yakar. Ateş çevresini aydınlatır aydınlatmaz Allah onların gözlerinin nurunu giderir ve karanlıklar içinde bırakır. Onlar da göremez olurlar. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. (2 / 17, 18)*

Deriz ki: Görmüyor musunuz, Allah onların gözlerinin nurunu gidermiş ve karanlıklarda bırakmıştır. Şimdi ise açıklayın bakalım, bu insanlar hidayeti duyup kabullenmeye müsait insanlar mı idiler, yaratıcı onları sağırlıkla niteledi. Yine yaratıcı onları görmezlikle niteledi, onlar Allahın giderdiği hidayet nurunu görüp kabullenebilecekler miydi ? Hidayet nuru ile hidayetlenebilecekler miydi, Allah onların görmesini giderdi. Şayet evet diye cevap verirlerse Allahın kitabını ve ayetlerini inkar etmiş olurlar. Hayır derlerse sözlerinde bir tenakuz var demektir.

Önceki bölümün devamı gibidir. Kur'ani mecaz burada ayrıntılarla açıklanmıştır. Hasan ''ışığı'' hüda ile özdeşleştiriyor. Taberi tarafından iletilen daha önceki tefsirlerde de buna benzer düşünceler ifade edilmiştir. Kaderi Katade yalnız belirgin şekilde ayrılıyor ve ona göre ışık bir inanç şeklinden oluşuyorki: o da''Allah'tan başka ilah yoktur'' Münafıklar ise ölene kadar içlerinde inançsızlığı taşırlar. Dış görünüşte İslam'ı seçiyorlar. Daha sonra o ışık bunlardan alınıyor ve onlar karanlığın içinde batıyorlar. Buradaki ışığın onlardan alınması konusu onların davranışlarını etkilemiyor. Fakat bu konu Taberi'de biraz yalıtılmış kalıyor. Hasan b. Muhammed o sıralarda bunları bilmiyor gibi görünüyor.

32

Allahın şu kavlinden haber verin bize, **ولا يحسبنّ الذين كفروا انّما نملى لهم خير لانفسهم انما نملى لهم ليزدادوا اثما ولهم عذاب اليم** *o kafirler kendilerine mühlet vermemizin kendileri hakkında hayırlı olduğunu sanmasınlar, onlara mühlet vermemiz, günahlarının artması içindir. Onlara aşağılayıcı bir azap vardır.(3 / 178).*

Bu insanlara Allahü teala mühlet vermeyi diledi, ta ki günahları artsın, diye. Bu doğru mudur? Evet derlerse, sözlerinde tenakuz vardır. Hayır derlerse, yalan söylemiş olurlar.

Her defasında sadece günaha düşmeleri için Allah inançsızlara mühlet verdiğini haber veriyor. Onlarda günahlarını arttırıyor. Bu hallerini değiştirmeye güçleri yetmiyor. O halde insanlar kendi fiillerini değiştirme gücüne sahip değillerdi anlamı vurgulanıyor.

33

Cenab-ı Hakkın kullarından gaflette bıraktığı biri hususunda ki şu ayete dair açıklama yapın. **ولا تطع من اغفلنا قلبه عن ذكرنا واتّبع هواه وكان امره فرطا**

Kalbini bizi zikretmekten gafil bıraktığımız heva ve hevesine tabi olan ve işi hep aşırılık olan kimselere itaat etme. (18 / 28).

Bize Allahın kalbini zikretmekten gafil ettiği kimselerden haber verin. Allahü teala onun itaat etmesini istedi mi ? Evet derlerse, yalan söylemiş ve inkar etmiş olurlar. Hayır derlerse, sözlerinde tenakuza düşerler.

Determinizmi dikkate almadan yapılan tefsirler gafil olma kavramını dikkatsizlik olarak değerlendirerek geçmişlerdir. Bu alışılmadık yorumu onlar normal karşılıyorlardı. Gafil olan kişi kendi eğilimini takip ediyor. Bu mana insanlara yetki verildiği manasını da veriyor. Ancak Allah kasdedilirse buradaki gaflete düşme kavramının anlamı dışına çıkılmış ta olur. Kaderiyyenin baş delillerinden birini de bu ayet oluşturur. İlaveten sonradan gelen ayette de değerlendirilmiştir,''kim isterse inansın, kimde isterse inanmasın'' (Sure 18/29)

34

Allahın şu kavlinden bize haber verin **الم تر انّا ارسلنا الشياطين على الكافرين تؤزهم ازّا** *Görmüyor musun ki, biz kafirlere şeytanları musallat ediyoruz. Onları oynatıp duruyorlar. (19 / 83).*

Onlara denebilir ki : Cenab-ı Hak bu şeytanları üzerlerine musallat ettiği kimselerin iman etmelerini murad etti mi ? Şayet evet derlerse, yalan söylemiş ve inkar etmiş olurlar. Hayır derlerse, sözlerinde tenakuz vardır, demektir.

Risalenin gerçekliği için önemli bir delildir. Hasan hala Katade'nin daha sonra bu aynı ayeti günahın Allah'tan değil de Şeytan'ın insanı günaha sürüklediği fikrini belgelemek üzere kullandığını bilmiyor. Şeytan serbest bırakılmış, insanlar da şeytana uyup uymamak konusunda serbest bırakılmıştır der.

35

Allahın şu kavlinden bize haber verin. **واوحينا الى امّ موسى ان ارضعيه فاذا خفت عليه فالقيه فى اليمّ ولا تخافى ولا تحزنى انّا رادّوه اليك وجاعلوه من المرسلين** *Bunun içindir ki, Musa doğunca annesine şöyle ilham ettik. Onu bir süre emzir, şayet onun başına bir şey geleceğinden korkarsan onu ırmağa bırak, hiç endişe etme, üzülme, onu sana kavuşturup rasüllerden yapacağız (28 / 7).*

Firavun'un Musa'yı öldürmeye gücü yetiyormuydu ki, Allah onu annesine döndürmeyecek ve onu peygamberlerden kılmayacaktı ? Buna evet derlerse, yalan söylemiş ve inkar etmiş olurlar. Hayır derlerse, sözlerinde tenakuz vardır.

Burada daha önce başka bölümlerde de geçtiği gibi kader ve kazayı pekiştiren geleceğe ait önemli bir delil sunuluyor ve Hasan tarafından da öncekilere göre daha kuvvetli savunulan bir delili oluşturuyor. Tartışma II. Ömer'in risalesinde de sürdürülüyor. Firavn kötülüğün doruk noktasını temsil etmesine, kaderiye görüşüne göre de özgürlüğün temsilcisi olmasına rağmen tamamen özgür değildir. Allah, firavna bağlı olmadan Musa'nın geleceğiyle ilgili önceden bilgiler sunuyor, bunlar da gerçekleşiyor.

36

Mesele Allahü tealanın şu kavline ne diyorsunuz ? **وكذلك حقّت كلمة ربك على الّذين كفروا أنّهم اصحاب النار**

İnkarcıların cehennemlik olduklarına dair hüküm böylece kesinleşti (40 / 6).

Böylece, rabbinin ben cehennemi, bütün cin ve insanlardan müstehak olanlarla dolduracağım, sözü gerçekleşecektir (11 / 119).

ولو شئنا لآتينا كلّ نفس هداها ولكن حقّ القول منّى لآملآنّ جهنم من الجنة والناس اجمعين

Eğer dileseydik bütün insanlara hidayet verir, doğru yola koyardık. Ancak cehennemi cinlerden ve insanlardan bir kısmı ile dolduracağım, hükmü kesinleşmiştir (32 / 13).

Denilir ki : Tüm Ademoğullarından bize haber verin. Tümü Allahın gayrisine ibadet etmeyip sadece Allah'a itaat edebiliyorlar mıydı, ona isyan etmiyor, ibadet

ediyorlar mıydı ki, cennet onlara vacip cehennem ise haram olsun, onlardan hiç biri cehenneme girmesin ? Buna evet diyorlarsa, o zaman Allahın kitabını yalanlamış olurlar ve iddia etmiş olacaklar ki, onlar Allahın kavlini iptal etmeye güçleri olacak. Hayır diyorlarsa, Allaha ne ibadet ne de itaate güç yetiremiyecekler, demektir. Bu ise sözlerinde çelişki olduğunu gösterir, delillerini de iptal ederr.

Cehennemi daha önceden yaratan Allah oraya gidecekleri de önceden belirleyebilir. Fakat cehennemin yaratılması bazı insanların oraya gideceklerinin delili olmakla beraber Allah'ın baskısı ile oraya göndereceğinin bir kanıtı değildir. Eğer insanlar sahip oldukları özgürlük sayesinde günahtan dönerlerse bu şekilde Allah onları zorla cehenneme koymaz. Bu durum Kaderiyyecileri neredeyse hiç etkilememiş olmalı. Önceden belirleme önceden bilmeyi de gerektirir. Bundan dolayı belirlemeyi yalanlarsa önceden bilmeyi de yalanlamış olur. Buna fikre karşı Cehennemin kıyamet günü yaratılacagı fikride Kaderiyeci Dırar tarafından göndeme getirilmiştir.

37

Mesele Allahü tealanın şu kavli: **انظر كيف فضّلنا بعضهم على بعض وللآخرة اكبر درجات واكبر تفضيلا** *Bak dünyada onların kimini kimine nasıl üstün kıldık ! Elbette ahirette erişilecek daha büyük mertebeler ve kazanılacak daha yüksek faziletler vardır (17 / 21).*

Onlara denir ki : Allahü tealanın yarattıklarının dünya ve ahirette bazısını bazısına üstün kıldığını ikrar etmiyor musunuz ? Burada bazı yaratığın bazısına üstün olduğu özellikle belirtilmemiş mi ? Cevaplarında evet derlerse sözlerinde bir çelişki var, demektir. Zira taat ve iman Cenab-ı Hakkın üstün kıldığı ve rahmetini tahsis ettiği kullara has bir husustur. Hayır diyorlarsa, bu takdirde Allahü tealanın ayetlerini inkar etmiş ve kitabını yalanlamış olurlar.

Daha sonraki tartışmalarda burdaki ayet çok rol oynamamıştır. Bunun sebebi de bu ayetten Hasan'ın bu konuda çok fazla alıntı yapması olabilir. Mesela Allah'ın insanları dünyada ne ile ödüllendirdiği dile getirilmektedir. İteatkarlık ve inanç da ödüllendirme olarak bir çok yorumdan bazılarıdır. Bu şekilde ahirette de seviyelerle ilişkilendirilebiliyor. Kur'an'da daha çok dünyevi rahatlıktan sözedilmektedir. Fakat kadercilerde dünyevi rızk elde etmeyi inkar etmeden kader ve buna bağlı olarakta adaletsizliği kabul ediyorlar.

38

Allahü tealanın İblis'e ilişkin şu kavli hakkında bilgi veriniz. **انّ عبادى ليس لك عليهم سلطان الا من اتبعك من الغاوين** *Şüphesiz benim o seçkin kullarım üzerinde senin hiç bir nüfuzun yoktur. Ancak bundan senin peşine takılmış şaşkın azgınlar başka ! (15 / 42).*

Ve bir de şu ayet hakkında :

فاذا قرأت القران فاستعذ بالله من الشيطان الرجيم انه ليس له سلطان على الذين آمنوا وعلى ربهم يتوكلون انما سلطانه على الذين يتولونه والذين هم به مشركون

Kur'an okuyacağın zamanda, o kovulmuş Şeytandan Allaha sığın. Aslında iman edip rablerine güvenen ve dayananlar üzerinde onun bir nüfuzu yoktur. Onun nüfuzu, ancak onu dost edinenler ve onu Allah'a ortak sayanlar üzerindedir. (16 / 98, 99, 100).

İblis dedi ki : **لآغوينّهم أجمعين الا عبادك منهم المخلصين** *İblis ya rabbi, dedi, beni azdırmana karşılık yemin ederim ki ben de dünyada onlara günahları süsleyeceğim ve ancak senin ihlasa erdirdiğin kulların müstesna, onların hepsini azdıracağım (15 / 39, 40).*

Ayette geçen sultandan maksad nedir? dedi. Tahyildir (sahte rol yapma), derlerse, de ki : O çok zaman mü'minlere ve çocuklara arız olur ! Şayet onun anlamı davettir, derlerse, de ki : Şeytan bununla hem mü'minlere hem de kafirlere, tüm yaratıklara çağrı yapar, hatta peygamberlere bile arız olup onları günaha davet etti, herkesi günaha davet etti. Şayet bunun anlamı insanları dalalete götürmektir, derlerse,

mümin kullarına bununla yanaşamayacak, zira Allah onları koruyacak, Allah müminlerin vekilidir. Cevapları doğru olup sözleri ile tenakuz oluşturmaktadır.

Hasan b. Muhammed'in daha önce de bildirdiği gibi Şeytan, kaderilerin günah konusunda sebeb olan olarak gösterdikleri kadar serbest değildir. Burda onun sadece kötüler üzerinde etkili olduğuna Kur'an'dan bir belge sunuluyor.

39

Bize bilgi verin, acaba Cenab-ı Hak rahmetini yaratıklarından dilediğine mi bahşeder yoksa böyle bir bahşetme yok mudur ? Bu bir emri am'dır ki, bu rahmeti dileyen edinir ve dileyen de terkeder mi ? Böyle söylüyorlarsa Allaha yalan atfetmiş olurlar ki, bu onların peygamberine söylenen şu ayete muhaliftir. **الم نشرح لك صدرك ووضعنا عنك وزرك**

Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi ? O ağır yükünü indirmedik mi ? (94 / 1, 2).

Yine hidayeti yaratıklarından dilediğine tahsis eden ayette şöyle :

فمن يرد الله ان يهديه يشرح صدره للاسلام و من يرد ان يضله يجعل صدره ضيّقا حرجا كانما يصّعّد في السماء كذلك يجعل الله الرجس على الذين لا يؤمنون *Allah kimi doğru yola koymak isterse, onun kalbini islama açar. Kimi de sapıtmak isterse, onun göğsünü sanki o kişi gökte yükseliyormuşcasına dar ve tıkanık yapar. İşte Allah böylece imana gelmiyenleri rezil eder (6 / 125).*

Yine ayette **افمن شرح الله صدره للاسلام فهو على نور من ربه فويل للقاسية قلوبهم من ذكر الله اولئك فى ضلال مبين** *Hiç Allahın göğsünü islama açması sebebiyle, rabbi tarafından nura kavuşan kimse kötü tercihi sebebiyle fıtratını değiştiren, kalbi katılaşan, göğsü daralan kimse gibi olur mu ? Yazıklar olsun, Kalbleri Allahı anmak hususunda katılaşmış olanlara! İşte onlar apaçık bir sapıklık içindedirler. (39 / 22).*

Dedi ki : Şerh nedir, şerhden haber verin. O bir hidayet midir yoksa bir dua mıdır ? Şayet duadır, diyorlarsa, o takdirde tüm kafirlerin islamla gönülleri açık olması gerekir. Tüm yaratıkların gönülleri islam ile şerh olunmuştur, zira hepsine dua edilmiştir. Şayet hidayettir, Cenab-ı Hak bu hidayeti dilediğine ihsan eder, diyorlarsa doğru cevap vermiş olurlar.

Dua kavramı önemli anahtar kavramdır. Dua cağırma ve davet anlamında olursa bütün insanlığadır. Ama verilen örneklerde Allah'ın bazı göğüsleri islama açtığı haber verildiğine göre bireysel hayra inayet sözkonusudur. Eğer Allah bir insanın hidayetini dilerse onun kalbini islma açar. Hasan'ın bu tarz sunumu onun zamanı için, yeni bir ifade değildir. Burada yazarımızın hidayet konusunda kader tahmini önem arzetmektedir. Fakat bu ayette vahyi alabilmesi için Peygamberin hazırlanması sözkonusudur.

40

Burada mesele Allahü tealanın Meryem oğlu İsanın te'yidi hakkındaki kavlidir. Ayette deniliyor ki : **وآتينا عيسى بن مريم البينات وايّدناه بروح القدس** *Meryemin oğlu İsa'ya da mucizeler, açık deliller verdik ve onu Ruhu'l-kudüs ile destekledik. (2 / 87).*

Müminler için Cenab-ı Hakkın sözü : **فأيّدنا الذين آمنوا على عدوهم فأصبحوا ظاهرين** *Biz de iman edenleri düşmanlarına karşı destekledik de onlar ötekilere üstün geldiler. (61 / 14).*

Pek çok ayetlerde Cenab-ı Hak yaratıklarından, enbiya ve müminlerden dilediğine ihtimam gösterdi.

Görüyor sunuz ki, Cenab-ı Hak sizin öngördüğünüz şekilde kullarına istitaatı (Allah insanda tam ve eksiksiz bir fiil yapma gücü (istitaat) yaratmıştır) vermedi. İddianıza göre bu istitaat tüm kullarına şamildir. Allahü teala tarafından bu onlara başka şekilde verildi. Cenab-ı Hak böylelikle onlara destek oldu. Düşmanlarına korku verdi, o korku

ile onlar üstün geldi, Allah onlara yardım etti, ve zafer bahşetti. Sonra da mü'minlere ihsanını ve başkalarına yapmadığını onlara yapmış olduğunu onlara öğretti ve buyurdu ki **هو الذى انزل السكينة فى قلوب المؤمنين ليزدادوا ايمانا مع ايمانهم**

İmanlarının kat kat artması mü'minlerin kalbine huzur ve sükunu indiren odur (48 / 4).

Yine başka bir ayette : **ى المؤمنين والزمهم كلمة لع و هلوسر ىلع هتنيكس هللا لزناف التقوى وكانوا احقّ بها واهله** *Allah da rasülüne ve mü'minlerin gönüllerine huzur ve güven duygusu verdi. Onlara takva kelimesini gerekli kıldı. Zaten onlar bu söze layık ve ehil idi (48 / 26).*

Başka bir ayette de : **لقد كدت تركن اليهم شيئا قليلا اذا لأذقناك ضعف الحياة و ولولا ان ثبّتناك ضعف الممات ثمّ لاتجد لك علينا نصيرا** *Eğer sana sebat vermeseydik neredeyse azıcık da olsa onlara meyledecektin. O takdirde hem hayatın, hem de ölümün acısını sana kat kat tattırırdık. Sonra bize karşı kendine hiç bir yardımcı da bulamazsın.(17 / 74, 75).*

Ve Ashab-ı Kehf hakkında da şu sözü : **انهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم هدى وربطنا على قلوبهم اذ قاموا فقالوا ربنا رب السموات والارض لن ندعو من دونه الها لقد قلنا اذا شططا**

Gerçekten onlar rablerine iman etmiş gençlerdi. Biz de onların hidayetlerini ve yakinlerini artırdık. Kalblerine kuvvet ve metanet verdik de onlar ayağa kalkıp rabbimiz göklerin ve yerin rabbidir. Ondan başka hiç bir ilaha yönelmeyiz. Şayet böyle bir şey yapacak olursak, gerçekdışı, pek saçma bir söz söylemiş oluruz, dediler (18 / 13, 14).

Onlar Allahın ilka etmiş olduğunu ileri sürdüğünüz fiillerde istitaata razı olmadı.

Cenab-ı Hak dilediğini yapar, dilediğini dalalette bırakır.

Başka bir ayette de : **ولا يسأل عما يفعل وهم يسألون**

O yaptıklarından sorumlu değildir. Ama insanlar sorgulanacaklardır. Buyuruyor (21/ 23).

Şayet, amellerden haber verin bize, ameller mahluk mudur yoksa mahluk değil midir ? diye sorarlarsa, ki, siz onu Allahın yarattığını, mahluk olduğunu söylüyorsunuz. Allah onu kullarına nasıl yazmış olur ve onları onunla amel edenler kılar ? Deyin ki : Cenab-ı Hak şöyle demedi mi ? **والله جعل لكم من بيوتكم سكنا وجعل لكم من جلود الانعام بيوتا**

Allah evlerinizi sizin için bir huzur ocağı yaptı. Davarların derilerinden de gerek göçtüğünüz, gerekse konakladığınız günlerde sizin için taşınması kolay evler nasip etti. (16 / 80).

Yine : **وجعل لكم سرابيل تقيكم الحرّ و سرابيل تقيكم بأسكم** *sizi sıcak ve soğuktan koruyacak elbiseler ve savaşta koruyacak zırhlar var etti (16 / 81).*

Biliyorsunuz ki, insanlar örerler, gömlekler dokurlar, zırhlar yaparlar, evler inşa ederler, gölgelikler edinirler. Cenab-ı Hak onları bize ihsan etmiştir. Bunları kendisinin yaptığını bize haber vermiştir. Bu şekilde ihsanı ile bize ilham etmiş, nasıl dokunacağını öğretmiş dokumuşuz, örmeyi öğretmiş örmüşüz, imal ettiklerimizi bize nasıl imal edeceğimizi öğretmiş, sonra da bize bunu o yaptığını haber vermiştir. Yine Cenab-ı Hak taat olsun, masıyet olsun bizim bütün yaptıklarımızı o yaratmıştır.

Yine buyurdu ki : **الم تر كيف ضرب الله مثلا كلمة طيبة كشجرة طيبة اصلها ثابت و فرعها فى السماء تؤتى اكلها كل حين باذن ربها ويضرب الله الامثال للناس لعلهم يتذكرون**

Görmedin mi, Allah nasıl bir benzetme yaptı : Güzel söz, kökü yerin derinliklerinde sabit, dalları ise göğe doğru yükselen bir ağaç gibidir ki, rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Düşünüp ders çıkarsınlar diye Allah insanlara böyle temsiller getirir (14 / 24, 25).

Görmüyor musunuz Allahü teala ağaçta meyvayı yarattı ve ondan çıkardı, sonra da çıkarmayı kendine nisbet etti ve dedi ki : **تؤتى اكلها كل حين باذن ربها**

O ağaç rabbinin izni ile, her an yemişini verir.

Şayet, kullar iman ve küfre ait amelleri, taati ve masıyeti yapmaya mecburlar mı yoksa değiller mi ? diye sorarlarsa, de ki : Onlardan buna mecbur olan var. Taate mecbur edilenler Mekke ahalisi olup peygamber aleyhisselam orayı zor kullanarak fethetmiş ve istemiyerek müslüman olmuşlardı. Müslüman olmasalardı öldürüleceklerdi. Böylece kanları, malları zorlama ve cebir sebebiyle helal olacaktı. Ancak diğer bir vecih ise, Allahü teala hz.leri onların kalblerine hidayet koydu.

Ama Allah size imanı sevdirdi ve onu kalblerinizde güzelleştirdi. İnkardan, fasıklıktan ve isyandan sizi iğrendirdi. **وحبّب اليهم الايمان و كرّه اليكم الكفر والفسوق والعصيان اولئك هم الراشدون**

"İşte Allahtan bir lutuf ve nimet olarak doğru yolda yürüyenler onlardır, buyurdu (49 / 7)"

Kitabında buyurdu ki : **وله اسلم من فى السموات والارض طوعا و كرها**

"Halbuki göklerde ve yerde ne varsa hepsi ister istemez ona teslim olmuştur" (3 / 83)

Şayet müslüman olmayan şirke mecbur edilen müşriklerden haber ver derlerse, onlara denir ki : Müşrikler islamı istemediler, şirke mecbur edildiler. Eğer iman etmek isteselerdi şirkten ikrah ettirileceklerdi. Tıpkı müşriklerin şirki isteyip ondan razı olmaları gibi. Allah onları hidayete sevketmek istedi. Onlar istemedikleri halde hidayete zorladı. Şayet derlerse, Müşrikler mecbur olmadan, zorlanmadan kendi hallerine bırakılsalardı, şirki terk ve hidayeti kabul edebilirler miydi ? De ki: Hayır, Allah dilerse o müstesna. Derlerse, nasıl mecbur olmazlar ve şirki terkedemezler ? De ki : Allah dilediği gibi yapar. Dilediğini hidayete erdirir, dilediğini de sapıtır. Onun hidayete erdirdiğini kimse sapıtamaz, sapıttığını da kimse hidayete erdiremez.

Böylece Hasan bim Muhammed'in ortaya koyduğu meselelerin hepsi anlatılıp bitirildi.

Hasan son bölümde kapsamlı bir özet sunmuştur. Bu bölümde iki önemli kavram ön plana çıkmaktadır: İstitaat ve sorumluluk (vekalet) Diğer önemli bir problem de insanları davranışlarının yaratıcısı kimdir sorusudur. Bu davranışların yapılmasında serbest midirler yoksa cebr (zorlama) mı vardır. Kulların fiilleri konusu H.2.yy'dan itibaren çok tartışılmış ve ''irade özgürlüğü'' olarak özetlenmiştir. Zorlama fikrini Cebriye, kaderiye ve mutezilenin eleştirilerine rağmen sürdürmüştür. ''Tekelleme'' kavramının ilk defa kullanıldığı, Hasan b. muhammed tarafından yazılan ve kelami kavramlar konusunda çok önemli rol oynayacak bu metin de bu ortamda ortaya çıkmıştır. İnsanların fiillerinde iyilik ve kötülükler vardır. Bunların yaratıcısı insan mıdır. İyilikler konusunda kaynağı göstermede sıkıntı yoktur. Fakat kötülüğün kaynağı noktasında sıkıntı doğmuştur. Fikirler farklılaşmıştır. Kaderiler kadar Hasan'ın da kötülük konusunda direk Allah'ı sorumlu tutmaktan kaçındığı ortaya çıkmaktadır. Bazı kavramlar konusunda Hasan b. Muhammed suskun kalıyor. Sekinet kavramı da bunlardan biridir. Allah ahlaklı insanları nasıl iyiye yönlendiriyorsa, kötüleri de aynı şekilde yönlendiriyor. Dikkat çeken husus kötülüğe yönlendirme noktasında Kur'an'dan belge sunmamasıdır. Kaderiler Allahın fiillere müdahil olmasını insanların yaptıklarına karşılık ikincil bir reaksiyon olarak değerlendirirken, Hasan b. Muhammed Allah'ın fiillere dahil olmasını birincil hak olarak değerlendiriyor. Tevfik ve rahmetiyle iyiliğe müdahil olurken, yalnız bırakmakla kötülüğe indirek olarak kötülüğe iştirak ediyor. ''Allah'ın hidayete erdirdiğini hiç kimse dalalete düşüremez, dalalette bıraktığını da kimse hidayete erdiremez '2 ifadeleriylede görüşlerini tamamlıyor.

E K
41

Allahü tealanın kullarına ilka ettiği ve yapıp yapmama yetkisi verdiğini iddia ettiğiniz istitaat hakkında bilgi verin. Bu istitaati Cenab-ı Hak Melaike-i Mukarrebine de verip vermediğini bildirin. Şayet evet, Allahü teala onlara da böyle bir istitaat verdi, bunu onlara bahşetti, diyorlarsa, siz de deyin ki : O halde melekler tebliğ görevini yaptılar mı yapmadılar mı, bilmiyorsunuz. Yine kendilerine emrolunan hususları eda ettiler mi yoksa emrolunan bu hususlarda ihmalkar mı davrandılar ? Zira siz meleklerin arzu ettiklerini yapmayabilecekleri bir güce sahip olduğunu ileri sürmüştünüz.

O halde, melekler istitaat sahipleri mi ve istedikleri hususları yapmaya serbestçe kararlaştırabilirler mi ve de onlar bir hususu yapıp yapmama da yetkililer mi, bunları nereden biliyorsunuz ? Belki de onlar emrolundukları bazı hususları terkettiler ya da bazı vahiyleri edada ihmalkar davrandılar, peygambere ve müminlere yardımda kusur etme vs.de rabbül aleminin emrettiği buna benzer hususlarda geri davrandılar.

Yaratıklarda istitaati kim verdi diye sorulursa, onlara denir ki, Allah yarattıklarına, terkine izin vermediği, yapmadıkları taatine sevap verir mi, yaptıkları masiyetten ötürü de onları cezalandırır mı ?

5.5. Josef Van ESS'in Değerlendirmesi

Kelam ilmi sahasında yazılmış ilk risaleler olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiye'nin *er-Risâle fi'r-Redd 'ale'l-Kaderiyye*'si; Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in *er-Risâle fi'r-Redd 'ale'l-Kaderiyye*'si ve Hasan Basrî'nin *Risâle fi'l-Kader*'i önemli çalışmalardır. Burada Josef Vann Ess tarafından yapılan iki reddiye içerisindeki Kader ile ilgili değerlendirmeler ele alınıp değerlendirilecek ve analizi yapılacaktır. Hasan risalesini tartışmalar için bir kılavuz olarak yazıyor. Bundan dolayı O sadece kendi duruş noktasını ortaya koymuyor, aynı zamanda karşı tarafa da bir konuşma şansı verme yoluna gidiyor. Tabi ki karşı tarafın görüşlerini kısaltarak, risalesine ana maddeler halinde alarak, onların pozisyonunu azaltıyor ve bazen de diyalogun başarısı için karşı tarafın savunma imkanlarını görmemezlikten gelmeyi yeğliyor, fakat genel olarak bizzat kendi seçtiği form, onu, tanıdık olan her şeyi açıklamaya zorluyor. Kaderiye teorisinin çekirdek kavramlarından birisi duadır ki, Tanrıyı emri ile çağırma veya Şeytanın vesvesesi ile insanları yönlendirme ve onları karara zorlaması olarak bilir o(bkz. Prgr. 20, 39 ve 38). Allah sadece doğru yola (Hüda) çağırır, yani iyi olana. Kötülük şeytandan veya insanın kendi nefsinden (Heva) meydana gelir. Özgürlük buradadır. Ya teklif edilen doğru yolu kabul eder, ya da reddeder ki bunları kendi sahip olduğu hareket imkanı (İstita'a) ile yapar. Bu Tanrı tarafından verilen bir (vekalettir; bkz, prg 17 ve 40) yetkidir. Böylece bu davranışların doğru yola gitmesi için anlayışa ihtiyaç (akıl) duyar. Akıl bütün insanlara doğuştan verilmiş bir fıtrattır. Tabiatiyle onun vasıtasıyla Tanrının varlığını ve kendi kulluğunu önceden bilir(bkz. Prg 12 und 6). Tabi ki diğerlerinden daha anlayışlı insanlar da vardır. Fakat bu bilgilendirme ve öğretme ile ikinci olarak elde edilir (prg. 12k).

Bu çerçevede bakıldığında Kaderi öğretisinin bu temel esasları, bu özetin bıraktığı izlenime göre Kur'an Ayetlerine karşı öyle çok ön planda durduğu söylenemez. Eğer biz çağdaşı Hasan Basrinin Halife Abdulmeliğe yazdığı risalesi ile kıyaslandığında aralarında fark yok gibidir. Hatta Hasan b. Muhammed b. el- Hanefiyye risalesi karşıtlarına cevap olarak hazırlandığı için diskusyon (tartışma) tarzı olması, kendi tezine uygun ayetler üzerine karşıtlarını sorgulaması sebebiyle daha keskindir. Aslında kelam geleneğinde karşılıklı soru tarzından daha çok delillerin çürütülmesi

önemlidir. Bunun anlamı sizi destekleyen Kur'an ayetleriyle ve hatta bunlardan yola çıkarak tartışılmaz; biz burada sadece Kaderciliği destekleyen Kur'an ayetleri ile konunun nasıl tamamlandığını öğreniyoruz. Allah kalpleri mühürleyerek günaha sebep olduğu şeklinde görünen yerlerde çıkış yolu olarak O, bunu sadece, insanların en azından umursamazlığına (bkz. Prg; 26c) ceza olarak ikincil reaksiyon veya İlahi etkinin (Ceale) yeniden yorumlanmasının (prg.20) tayin ve ifadesi şeklinde düşünmüştür(bkz.prg. 14d; 26c). Allah'ın takdirine yaşam ihtiyaçları (Rızk) ilk örnektir ve önceden taksim edilmemiştir. Bilakis sadece insanın onu izin verilen tarzda veya yasaklanan tarzda elde etmesine hazır şekle getirilmiştir (prg. 11 İzn). Allah'ın müsadesi bir şeyin olmasına emrinin olmasıyla eş anlamdadır (Emr, prg. 18). Hasan'ın getirdiği bazı deliller onun çağdaşı kaderilerce henüz ele alınmamış olduğu görünüyor.

Hasan Kur'an'ı sistemli bir şekilde gözden geçirmiştir. Fakat buna rağmen günahkarı yanlışa sürükleyenin Tanrı olduğuna (bkz.Sure 13/27- De ki: Kuşkusuz Allah dilediğini saptırır, kendisine yöneleni de hidayete erdirir) dair veya Tanrı istemeden hiç kimsenin bir şey isteyemeyeceği (Sure 81/29- Alemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.) konularında asla ağır delil getirmemiş olması ilginçtir. Halbuki onun zamanındaki kaderilerin bunlardan faydalandıkları bilinmektedir; Hasan el- Basri vasıtası ile bunlar onaylanmıştır (bkz. Risale 72, s. 15; 73, s.15) Fakat o açıkça onları hariç tutmuştur; ona göre muhtemelen bunlar çok aşırıdır. Medineli Kur'an yorumcusu Muhammed b. Ka'ab el Kurazi'ye (öl. 108/726 ve 120/738 arası) dayandırılan (Sure 54/49- Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık) ayeti ve yorumu da hiç anılmamıştır. Tahminen o ona henüz yabancıydı. O, Kur'an'da ifade olunan Allah'ın insana olan etkilerininin hepsinin, sadece emirler şeklinde açıklanamayacağını ispat etmekten hareket eder. Yani o halde, bazısı onun isteklerini değiştirilemez ''irade' olarak anlamlandırsalar da, her zaman''Dua''olarak, insan ona sığınabilir. Allah'ın izin vermesinin söz konusu olduğu yerlerden(prg.18d) en azından biri de burada geçerlidir.

Bu esnada, Allah'ın insanların kaderlerini varoluşlarından itibaren belirlediği yani onlara hiç bir şans bırakmadığı veya Onun bunu önceden yapılan bir günaha karşı, daha sonradan ceza olarak mı yaptığı Hasan'ı ilgilendirmez (bkz.prg.14, 21).

O, kaderiye gibi Allah'ın ahlaki savunmasını kasdetmemiş, bilakis Onun sınırsız kudretini dile getirmiştir. Eğer Allah birisinin kalbini mühürleyerek gerekli cezayı vermişse, evet burada sebep olan devam eden günahtır(bkz.14). Böylece Hasan bazen de kendi tezi için sade bir şekilde bir ölçüde bazı şeyleri notetti; Fıtrat(prg.6), konuşma(prg.7), hareketler (prg. 8) ve hatta kayda değer görülmeyen şeyler ki kaderiler bile hepsini insanın emrine vermedikleri şeylere yer veriyor. Ne dereceye kadar bu şeyler, insanların davranışları ile ortaktır, bunlar üzerine işaret etmek istiyor. Ve onun kötü kullanılma şartına bağlı olduğunu da bunun üzerine ilave etmek istiyor; Dil, yalana ve Hareketler kötülük işlemeye kullanılırsa; bu arada da insanın karar vermesi duruyor ki, onunla Hasan hiç ilgilenmiyor. Tanrı kötülüklerin oluşma şartlarını yaratarak onun oluşmasına (Kötülüğe) katılıyor; bu ona delil olarak yetiyor.

Allah herşeyin yaratıcısıdır. İnsanların davranışlarıda ''vardır'' o halde ''bir şeydir''(Herikisi arapça = say, prg.9). Onu Allah yapıyor, ve eğer insan yapıyor olarak görünüyorsa, Allah'ın lütfuyla ona yapma gücü veriyor olmasındandır (prg. 20). Konuşma kabiliyeti de şaşırtıcıdır - ve açıktır, Çünki Allah böyle istiyor; Kur'an'da bu şöyledir; Bir ağaç meyve taşıdığında, gerçekte Allah onları yaratmıştır(prg 40i). İşte o anda Allah gerçekte nasıl düşündüğünü ; bizzat o etkinliklerin tasviriyle insan anlayışımıza göre ele veriyor(prg.20q,40h). Yinede eserin bir yerinde Hasan sade bir şekilde Allah isterse insanın kendi davranışını yaratabileceğini söyler (prg.8). Bu Allah'ın istemesi de ''Allah'ın Tevfiki'' olarak ifade edilir (tevfik, prg. 12). Bununla

beraber, hangi insanın ne zaman nerede iyi işler yapacağı Allah tarafından bellidir ve kaderilerce oluşturulan eşit şans düşüncesi daha baştan kalkar. Onlar tanrıyı insan davranışları konusunda ikincil durumda tutarken, tanrı ona rahmetiyle birinci derecede müdahildir. Allah doğrudan şerri istemiyor; o böyle bir durumda iyiyi dilememesinden meydana gelir(bkz. Prg. 13)

Hasan (Adalle) delalete götürme konusuna risalesinin son tarafında yer veriyor. Kaderilerin iğneli talebleri üzerine(prg.40r);''Cebr'' Allah tarfından zorlama, kaderiyenin önemli çekirdek konularından biri olmasına rağmen, Hasan için değildir. Kötülük, Allah'ın insanı nefsi veya şeytanla (bkz.prg26 ve 38) serbest bırakmasıyla meydana gelir. Burada Kaderiye nin bahsettikleri ile arasındaki fark, çok az ama kesin belirleyicidir; kaderilere göre insan nefis ve şeytana bırakılır (prg. 12c), Hasan'a göre ise bu kendini kaybetme Allah tarafından unutulmayla tetiklenir. Aynı şekilde o da, kederiler gibi şeytana da insanları saptırma selahiyeti verildiği düşüncesindedir(bkz. Prg.38 ve 34). Fakat şeytan yalnız ve ancak Allah isterse günaha götürmede araçtır.

Kezalik Şeytanın Ademin günahına etkisini deTanrı planladığı gibi (prg. 4); Cehennemi de Tanrı yarattı, çünki günahı insan için önceden öngörüyordu(prg.5). Önceden bilme ve tesbit etme (kaza ve kader)Hasan için içiçedir(bkz. Prg.2,4,,17,35); Hasan el-Basrinin aksine o (kaza ve kaderi) birbirinden ayırmakdan yola çıkmıyor. Bu aralarında fark olmadığı manasında değildir. Allah Kur'an'da önceden bildiğini ortaya çıkartıyor. Bazı yerlerde vaadler yapıyor, tabi ki yapılan vaadlerin yerine gelmesi gerekir(bkz.prg.17a-e ve prg 23).. Bu vaadler tabiidir ki kötü şeyleride içermektedir. Bu da o halde önceden bilme ve bununla önceden tesbit etmedir(bkz.prg.23). Üstü kapalı Hasan Kur'anın tekaddüm etmesini de öngörmüştür. II. Ömer'de bu öncüllerle çok güçlü şekilde çalışmış fakat onları henüz bilinç düzeyine yükseltememiştir.

Böylece ilk kronolojik tespite ve gerçekliğe vesile oldu. Hasan'ın düşünceleri kendi ifade tarzıyla bazen daha fazla, geleceği önceden bilmedir(bkz. Prg.8 ve 26 d); Fakat hiçbir zaman ta H. I. yy.da bunların tasarlandığı konuşulmamıştır. Kaderilerin II. Ömer'e karşı polemige girdikleri açıkça bellidir. Onlar kader ve kaza bağlantısından kendi özel mantıklarını geliştirmişlerdir. Onlara karşı II. Ömer Hasanın kategorik çalışmasını devam ettirdi. İlişkilerde ayrıca Cehm b. Safvan'ın ilahiyatı, onun herşeyden önce herşeyin tanrı dışı davranış ve olaylardan meydana geldiği (bkz prg. 40 ve prg.9)şeklindeki mecazi karakter öğretisi, belki de özellikle ilahiyat uzmanı Dırar b. Amr (öl. 128/746) ın düşünceleri açıkca görülebilir. H.2.yy. lın ilk yarısındaki İbadiye formulasyonları ile (bkz.prg.12 ve 26) ve Gaylan ed-Dımeşkiye karşı yazılanlarla kavramsal benzerlikler var.(fıtra' prg.6; aql prg. 12). Bir çok konu gittikçe gelişen kader tartışmaları için örnektir ve diger erken kaynaklar, Hasan el-Basri'nin II. Ömer'e gönderdiği Risalesi ve kaderiyeci hadisler için; Şeytan(prg.2), Adem(prg.4), Firavun (prg.35 herbiri ilgili delillerle gösterilmeli)

Belkide burada eksik olanlar daha karakteristiktir. Hiçbir yerde Hasan Tanrısal özellikler üzerine tartışmaya kendi düşüncelerini açmıyor. Şayet bu mutezili bir risale de olduğu gibi, bu esnada tanrısal istek (irade) konusunda olsaydı dahada bu adıma uygun olurdu. Onun sorunu tamamen Kaderilerin ortaya attıkları ''Tanrının kötüyle suçlanıp suçlanamayacağı''şeklindeki problemle belirlidir; tanrının varlığı üzerine oluşan açıklamaları henüz o yapmaz. Hasanın kaderilere karşı başvurduğu, insanın davranışıyla, Tanrının kararlaştırdığı ölüm zamanı geriye çekilebilir mi tarzındaki, daha sonra II. Ömer döneminde rol oynayan fikir oyunları daha henüz görünmüyor. Hasan bu konuya gerçi çok naif bir tarzda değiniyor, her bir canlının ölümlü olduğunu, hareketsizliğin hiç şüphesiz olarak önceden bilineceğini gösteriyor(10). O kaderilerin

II. Ömer'e karşı hareketlerini sadece tahrik olarak görüyor. Hasan Basrinin talebesi Katadenin (öl. 117/735) bazı yorumları bazısı henüz tanınmıyor. (bkz.31 ve 34)

Devamlı onun kavramları kullanmasıda karekteristiktir: ''iyi'' ve ''kötü'' Hasan Basrinin Risalesinde ve II. Ömere gönderdiği yazısındaki ve mutezililerde de olduğu gibi ''hasen'' ve '' kabih'' kelimelerinin yerine ''huda'' iyilige götüren ve ''dalalet'' şaşırma kavramları kullanılmıştır. Bu kavramlar kesinlikle ahlaki bir kategori olarak anlaşılmamalı, bilakis Tanrı ile bir ilişkiyi ifade ederler. Bu konularda daha sonraki gelişmelerin de adım adım bizim yazarımızın kavramları üzerine şekillendiği görülüyor. Yaratma kelimesinin hem insanların davranışları hem de Tanrının yaratması olarak insanın davranışları üzerine etkisinde kullanıldığı gibi. II.y.y Mutezili ilahiyacıları arasında en iyi temsilcisi olan Dırar b. Amr bile bu kavramı kullanmıştır. Hadislerde eksik olan bazı ilahiyat konuları bizim yazarımız ve Hasan el- Basri'nin risalesinde olmaması karakteristik bir durumdur. Bu kriterlere ben daha fazla detayı bir başka yerde (bkz. Hadis ve Teologi s..56 ve dev.) ilave ettim.

Rahatsız edici olan durumlardan birisi de Hasan'ın ölüm tarihinin hiçbir yerde zikredilmemiş olması. Cronolojik çalışmalara göre K. El İrca eseri hemen hemen 72/ 692 öncesi oluşmuş olması imkansız. Öl. Tarihi yinede Halife II. Ömerin dönemi, daha fazla yy.lın son çeyreği olmalı. Bizim yazarımız Haccacın ricası üzerine Hasan el-Basri'nin Risale göndermesi esnasında tanınmıyordu. Buna karşılık deterministler devamlı Hasan b. Muhammet b. El- Hanefiyeyi kaynak göstermişlerdir. Hatta naif olarak yazarımızın kaza ve kaderi aynı anlamda değerlendirmesi suçlamaya sebeb olmuştur. Bu boşluğu Hasan el Basrinin risalesinde doldurup ayrımı belirtmesine kadar devam etmiştir. O halde Hasan el- Basrinin Risalesi, 75/694 Hacac'ın Irak valisi olduğu ve 80/699 İbn el- Esad'ın ayaklanması ile siyasi havanın bozulduğu, kaderilerin ve diğer karşıtların yönetime karşı dini doktirinlerin de katılarak birlikte mücadele ettikleri yıllarda yazılmıştır. Şu anda ününün Irak sınırlarının dışında da bilinir olmasını Halifenin ilgisine borçludur. En azından. Eğer bu risalesiyle Hasan b. Muhammet el-Hanefiye K. El-İrcasında olduğu gibi Emevilere bir kanat olsaydı, Hasan el Basride olduğu gibi bir karşı duruş olur du.

Her iki yazıtın ifadelerindeki farklılık asıl şurasıdır; Hasan el- Basrinin yazıtı bir savunma şeklindedir. Buna karşı Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyyenin yazıtı biraz daha saldırı tarzındadır. Fakat her ikisi de diyalekt metoduyla kaleme alınmıştır. Onlar argumanlardan yola çıkmışlardır. Sistem geliştirmemişlerdir. Elde edilen parçalardan harereketle Hasan b. Muhammed'in eserinde mantıksal bir derinliğin olmadığına da hükmedebiliriz, o cemiyetten hareket ediyor. O reel teolojig argumanlardan başlıyor. Bunların da çoğu Kaderiye ile zaten gündemde olanlardır. Karşıt çürütme olarak inşa olunmuştur (prg. 1-13). Sonra Kur'an dan hareketle birçok soru takip etmiştir. Bunların bir çoğu da ilk defa Hasan tarafından öne çıkartılmıştır(Prg14-39). Sonuna doğru o tamamen kaderiye ile polemiğe girmiştir(prg.40f.r.) Karşıtlarının delil çalışmalarını bu arada ''**tekelleme''** kelimesi ile adlandırmıştır (prg.40) ki kelam terminolojisinin ilk kullanım belgesidir. Teknik içerik olarak da daha sonra kullanılan kelama yakın düşmektedir. O kendi karşıtlarına karşı hayali argümanlarla anlaşmazlık konuşmaları yürütüyor onların tahmini sorularına cevaplar hazırlıyor. Bu esnada Muhasibi'nin yaptığı gibi bizzat karsıtları olan diyalog partnerleri tanıtılmıyor. Bu arada okuyanlara ve öğrencilere nasıl sorular olduğu konusunda talimatlar ve nasıl cevap verileceği eserinde yer almaktadır. Bu eser bir giriş özelliğindedir. Kontra sistem kullanmıştır ki sonraki kelam geleneği için de çok karakteristiktir.

Formuna göre, bizim için Hasan b. Muhammet b.el- Hanafiyye'nin eseri içerik olarak, çok şaşırtıcı değil. H. I. yy'da telaffuz edilen kelami ortama bir belgedir veya en

azından hayal edilebilir yapısıyla ilgili düşünce dünyasını değiştirebilir. Biz buradaki kelam sitilinin gelişimini uygun belgelerle daha erkene çekebiliriz. En azından Hicaz bölgemizle ilgili beklentilerimize bir alan oluşturur. Bu şimdi bizi gerçek olup olmadığı konusunda üç ayrı soruyu araştırmaya sevkeder. Birincisi; yapı ve stil formu ile birlikte H. I. yy'dan mevcut yazı örneği sunması düşündürücüdür. İkincisi ise; eserin aktarılması konusundan hareketle ortaya çıkar. Niçin Hasan b. Muhammedin eseri kaderiye tarafından kaydedilmemiştir. Niçin biyografi eserlerinde asla anılmamıştır. Ve sonuç olarak da, sonraki tefsir, onu nedenli kaderci odaklı olarak hareket etti? Üçüncü ise tamamen genel ve daha esaslı şekildedir; Daha I. yy.da dini nesir metinlerinin oluşması ve onların yazılmasından bahsedilebilir mi?

En başta yukarıda sözettiğimiz sorularla uygulamamıza devam edelim. Ne Hasan Basri ve ne de II. Ömer bizim ele geçirdiğimiz risalelerinde kelam stilini kullanmamışlardı. Fakat bunun için de fırsatları olmamıştı. Onlar hiçbir zaman tartışmak istemiyor ve tartışmaya da yol açmak istemiyor sadece kendi fikirlerini ortaya koymaya ve savunmaya çalışıyorlardı. Karşılıklı bir tartışma ortamı oluşturma için kelam stili açısından yeterli değil. Bizi o zamanlara geri götüren olumlu belgeler de diğerleri gibi çok az dile getirilmiştir. Birkaç güvenli varsayımla kelam uslubu Dırar b. Amr'a dayandırılır. O içinde teolojik argumanların nasıl değerlendirileceğini içeren ''Adab el- Mütekellimin'' adlı kitab yazmıştı. Bu şekilde biz II. yy. ortasına gelmiş oluyoroz, fakat bu olayların sistemli bir çalışma ile daha öceden var olduğu ortaya cıkıyor. Şii literatürde geçen birkaç dialok parçası bizi daha erken zamana götürebilir. Bunlardan biri de Cafer Es Sadık ve onun babası Muhammet el- Bakır ile ilişkilidir. Her ikise de Hasan'ın da risalesi için karakteristik ve alternatif düşünme yapısını kullanmışlardır. Fakat biz bu materiyal ile geriye yönelik tarihlendirmeden emin değiliz. Tartışmalar daha çok Abbasilerin gizli ajanları tarafından oluşturulmuş görünüyor. Emevilere karşı olan yenilikçileri bulmak için uygulanmıştır. Buna bağlı olarak kelam terminolojisi de ortaya çıkıyor.

Ama bu şekilde bile daha I. yy. sınırları aşılmıyor. Bu şimdi sadece bir yerde, ünlü ibadi Ebu Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime et- Temimi'nin öğretmeni Suhar el-Abdi'nin ifade ettiği yerde bizim amacımıza ulaşmayı sağlıyacak. ''Onlarla bilgi üzerine konuşun (**kellimuhum**) ifadesini eğer kabul edersek bu şekilde onların bilgisine karşı gelmiş olursunuz. Eğer siz onu yalanlarsanız bu şekilde dinden saparsınız.'' Bu konuşmada da biz Hasan'nın kullandığı tarzda kelam''kelleme'' kavramını buluyoruz. Buna bağlı olarak da Mutekellim kavramının ortaya çıktığını görüyoruz. Suhar b. Abdi de kaza ve kaderi birbirine yakın görüyordu. Suharın görüşünü tarih bakımından güvenlikle Hasan'dan önce olduğunu söyleyebiliriz. O sahabe arasında ve peygamberin gönderdiği delegasyon arasında sayılır ve hadis rivayetleri vardır.(bkz. İbn Kuteybe Maarif 339, s.11; Ibn Sa'd Tab.VII, 61, s.25) Sıffinde Muaviye tarafında olmuştur. Muaviye bağlılığı onu kaderiye karşıtlığı noktasında anlaşılır kılmaktadır. İbadiye ile ilişkileri henüz açık değildir. Ibn-i Nedim de onu harici sayar. (Fihrist 90, 5) Burada enteresan bir durumda ikinci Suhardan bahsedilmesidir. İslami olmayan bir kaynakta yer alır.

Kelamın direkt hicaz kaynaklı olarak ortaya çıkıyor olması dikkat çekicidir. Hasan da tahminen risalesini orada yazmıştır.Yine de tahminen Abdulmelik ile ilişkileri çok dardır. Suriye ile ilişkileri daha uzun sürelidir ve orada oturan eski yerlileri araplar bu metoda alışkın olmalılar. Bizzat hicaz kelam için sonraki dönemlerdeki gibi ölü değildir. İbn Hacer'in eserinde anıldığı gibi bir çok müslüman mütekellimler diye bilinen Medineli vardır. Bu da diyalekt olan teolojinin islami alanda otonom olarak ortaya çıkmadığının delilidir. Bu metod uzun zaman o toplumda alışılmış bir uygulama

idi ve islam kültürü de tartışmasız beraber kabullendi.Kur'an'da da kelam benzeri ayetlerin olduğu da bu arada gözden uzak tutulmamalı.(sure 4/77 vb.)

K.eı-İrca'ya nazaran kaderi karşıtı Hasan'ın risalesi hiçbir yerde anılmamıştır. Eser listelerinde adı geçmiyor. Devamlı irca prensipleriyle anılması, K. El-İrca yı ön plana çıkarmış olabilir. Kaderiye ile ilişkisi bu ölçüde olmamıştır. Ama kaderiye karşıtı olarak da bir hatırlatma üzerine bunu yazmak istemiştir. 3. yy.lın ikinci yarısında İmam Hadi onu tekrar gündeme çıkarmıştir. Bu arada kaderiyenin henüz mezhebleşememiş olması da etkin olabilir. İlk olarak Kasım b. İbrahim'in de (öl. 246/860)etkisiyle Mutezileye dönüşüm ile gündeme gelmiştir. Bundan dolayı Kufeli şiilerin Hasan'ı eleştirmeleri de onu incitmiyordu. Zeydiye nakilleri içinde yer alması da Irklılar tarafından reddeilmesine sebeb olabilir. Kaderci polemik kendini biraz da kelamdan ayırmış ve daha fazla hadisten yararlanmıştır. Bu onun eserinin verimsiz olduğunu göstermese de kaderiyeci tefsirlerin ona değinmemesini de açıklamaya yetmez. Tefsircilerin risaleyi okumadıklarını da varsayabiliriz. Burada aynı anda aynı şeylerden etkilenmesi zorunlu olmayan iki nesil sözkonusudur. Erken zaman islam bilimcileri genelde içiçe özelliklerden hareket ediyorlardı, Kelamın biraz farklı tutumu bu özelliği burada biraz erken yıkmış olabilir. Sonradan aynı soydan üretme oldukca yaygınlaşmıştır. Daha sonraki biyograf ve tarihçiler bu gerçeklerle çekinmeden özel olarak ele alıp ilgilenmişlerdir.

Üçüncü prensip sorusu da, ne ölçüde I. yy.da dini yazım edebiyatının olduğunu kabulleneceğimizi, Madelung'un K. El-İrca'nın gerçekliğini isbatıyla kapsamlı bir şekilde ceveplıyabiliriz. Bu sonuç ve onun içeriği ayrıca esaslı şekilde, H. yetmişli yılların ruhsal tarihi durumunu sorunsuz olarak da düzenler; ilaveten biyografig kaynakların kesin ifadesine de uygun düşer. Ayrıca bu dönemdeki edebiyatı ortaya koyan bir çok eser de mevcuttur. **Bundan dolayı I.yy 'a ait bütün yazılı delilleri sahte sayabilmek için hiçbir sebeb yoktur**. Osman zamanında bir devlet arşivinin olduğu da muhtemeldir. Ama bu özel yayın yapanlarınkiyle kıyaslanamaz. İslam bölgesinde daha keğıdın akledilemediği ve papiruslara bağımlı olunduğu, pahalı olacağınında anlaşılacağı bir zamanda yazılı metinlerin yaygın halde kullanıldığını iddia etmenin zorluğu da unutulmamalıdır. Bu antik dönem edebiyatı tabiki sadece bu esastan hareket ederek yorumlanamaz. Çaresiz olan yazarlar belki kendilerini bu yolla ifade edemeyebilirler. Ama Hasan b. Muhammet b. El-hanefiyye varlık sahibidir. Hasan Basri, Abdullah b. İbad ayrıca hükümet makamlarının isteklerine cevap veriyorlardı.

Katıksız cebri görüş nasıl cehm adıyla özdeşleştirilmişse kaderi görüş de aynı şekilde Mabed el-Cüheni (699) ve onu müteakip Gaylan ed-Dımeşki (743) ile özdeşleşir. İnsanın fiillerini kendisinin yarattığını söyleyen kaderiler bir anlamda Emevilere karşı etkin bir baş kaldırma eyiliminde olan siyasi bir hareketin itikadi cephesi gibi görünmektedir. Zira Mabed ve Gaylan'ın Emevi halifelerince öldürülmeleri yalnızca kaderi görüşe inanmalarından değil fakat bu itikadi görüşün tazammum ettiği siyasi neticelerden dolayıdır. İşte siyasi açıdan Emevi iradesine karşı oluşun bir karşıtlığın ifadesi de olan kaderilik Abbasiler zamanında tamamen ortadan kalkmıştır. Fakat onun kader ile ilgili görüşleri Mutezile tarafından devam ettirilmiştir.

Kaderilerin kader ile ilgili görüşlerini kısaca şu şekilde tasnif edebiliriz.Şöyle ki :

a) Hayır ve iyilikler Allah'tan : şer ve kötülükler insandandır.

b) Allah insanda tam ve eksiksiz bir fiil yapma gücü (istitaa) yaratmıştır.

c) İnsanın fiilleri ve amelleri kendisine bırakılmış (tefvid) tır.

d) İnsana güç verilen konuda Allah'ın kudreti yoktur.

e) İnsanın ne yaptığı ve ne olacağı konusunda Allah'ın önceden bilgisi, takdiri ve dilemesi yoktur.

f) İnsan fiilleri Allah tarafından takdir edilmiş ve yaratılmış değildir,onlar bizzat insan tarafından takdir edilir ve yapılır

Kaderiyenin bu görüşlerine karşı Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye risalesinde soru cevap uslubuyla farklı bir duruş ortaya koymuş ve görüşlerini Kur'an'dan ayetlerle desteklemeye çalışmıştır. İkinci paragraftaki peyğamberlerin Allah'ın vermiş olduğu elçilik vazifesini terke imkan ve yetki (istitaa) verdi mi? delili kader için başlangıcı oluturuyor olması belki de bir rastlantı değildir. Çünki insani yeteneklerin en üst derecesini onların göstermesi beklenir. Halbuki onlar ilahi vahyi kabul ve ret noktasında serbest değildirler. Hasan b. Muhammet cevabı açık olan bu sorusuyla insanlara en uç noktadan bir misal sunuyor. Çünki Kur'an ayetlerinde ve hadis rivayetlerinde bundan kaçınamıyacakları açıkca ifade olunmaktadır. Jahudilerin bu sebele Tevratı tahrifleri (Sure 2/42 ve 2/146) sözkonusu edilmektedir. Peygamberlerin iki görevinden birincisi, gelen vahyi açıklamaları, ikincisi de gelen normlara uygun yaşamalarıdır. Her iki görev de Allah tarafından belirlenir ve ikincisi de birinciden ayrılmıyacak şekildedir. Bu soru karşısındaki eğer kaderi ise, kendisini tanımlayamıyacaktır. Burada farzlar sözkonusudur. Bunlar arasında da Kur'nın emirleri vardır.

6. HALİFE ÖMER İBN-UL ABDÜLAZİZ'İN (II. Ömer) RİSALESİ

6.1. Ömer ibn-ul Abdülazi'in Risalesinde Kader Tartışmaları

1. Allahın kitabını redde hakkı olmayanlar ve geçmiş amel hakkında Allahın ezeli ilminde etkisi olan ilahi kaderi yalanlamaları ve de Allahın dinini ta'n etmeleri, ümmeti içinde halen süren rasülünün sünnetini aşağılayan kimseler hakkında bana yazı yazan bir kısım insanlara hitabımdır.

2. Bunları ifadeden sonra derim ki, sizler bugüne kadar gizleyegeldiğiniz Allahın ezeli ilmini reddetmeniz, bunun yerine Hz. Peygamberin ümmeti üzerinde korktuğu kaderi yalanlamaya yönelmeniz, hakkında yazmıştınız.

3. Bildiğiniz gibi ehli sünnet "sünnete sarılmak kurtuluşa ermektir" derlerdi. Bunları farkedip bilme kısa zamanda azalıp gidecektir.. Yine biliyorsunuz ki, Ömer bin Hattab da insanlara öğüt veriyor ve şöyle diyordu : Apaçık ayetler geldikten sonra hidayet sanarak dalalete düşmenin, dalalet sanarak hidayeti terketmenin Allah indinde özrü olmaz. Umur (meseleler) ayan beyan ortadadır, huccetler sabittir, özüre yer kalmamıştır.

Peygamberin getirdiği mesajlardan, kutsal kitabın içeriğinden yüz çeviren ne yapacağını şaşırmış, bu helak edici durumdan kurtarıcı sığınacak yer bulamamışdır.

4. Sizler benim Allahın kullarının fiillerini, yapacaklarını bileceğini ve onların nereye (cennete mi yoksa cehennememi) gideceğini söylediğimi zikrediyorsunuz ve bundan ötürü beni eleştiriyor ve kul fiili işlemediği müddetçe Cenab-ı Hakkın bir bilgisi olmaz, diyorsunuz.

5. Sizin söylediğiniz şekilde bu nasıl mümkün olur ! Cenab-ı Hak buyuruyor ki : Azabı üzerinizden biraz kaldıracağız, fakat siz yine eski halinize döneceksiniz yani küfrünüze döneceksiniz. (44 / 15). **نودئاع انّا كاشفوا العذاب قليلا انكم**

Yoksa geri gönderilseler bile yine kendilerine yasaklanan kötülükleri yapmaya dönecek. Onlar yalancılardır (6 / 28). **ولو ردّوا لعادوا لما نهوا عنه وانّهم لكاذبون**

6. Cehaletinizle " Artık dileyen iman etsin, dileyen kafir olsun ! " (18 / 29)

فمن شأ فليؤمن و من شأء فليكفر *ayeti hakkında iddia ettiniz ki, dalaletten ya da hidayetten hangisi size hoş geliyorsa meşiet (dileme) hakkınız vardır.*

Dikkat! aşağıdaki üç satır metinde yoktur, bir açıklamadır :

(Kaderiyye) şöyle der: Allah Teâlâ'nın "Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun" ifadesi, iman-küfür, itaat-masiyet gibi şeylerdeki işin, kula ve onun iradesine bırakıldığına, dair net bir ifâdedir)

7. Cenab-ı Hak buyuruyor ki : Bu iş sizin istemenizle değil ancak alemlerin rabbinin istemesi ile olur (81 / 29). **وما تشاؤن الا ان يشاء الله رب العالمين**

Allahın meşieti (dilemesi) ile onlar dilediler. İstemeseydi meşietleri ile gerek kavlen gerek amelen taat olarak hiç bir şeye nail olamazlardı. Zira Allah sahip olduğu gücü kullarına vermedi. Peygamberlerine men ettiği şeyi insanoğlunu yapın diye görevlendirmedi. Peygamberler bütün insanların doğru yolu bulması için hırsla çalıştılar. Ancak Allahın hidayet ihsan ettiği kişileri peygamberler hidayete götürdü.

İblis de hepsinin dalalete düşmesi için hırsla çalıştı. İblis ancak Allahın ezeli ilminde sapıtmış olanları yoldan çıkardı.

8. Bilmediğiniz halde iddia ettiniz ki, Allahın ilmi kulları işliyecekleri masiyete mecbur etmedi ya da taati terketmelerine engel olmadı. Ancak sizin zannınızca Allahın bildiği gibi masıyetini yapacaklar yine Allah bildi ki, onlar o amelleri terkedebilecekler.

9. Cenab-ı Hakkın ilmini lağv ettiniz, boşa çıkardınız. Diyorsunuz ki, kul Allaha itaati dilerse işler. Her ne kadar Allahın ilminde o amelini işlemeyecek ise de. Yine de dilerse masıyetini terkeder, her ne kadar Allahın ezeli ilminde terketmeyeceği sabit ise de. Şayet dilerseniz isabet eder, bu Allahın önceden bildiği olur. Reddetmeyi dilerseniz, bu Allahın önceden bilgisi olmadığı anlamına gelir. Dilerseniz kendi nefsinizden Allahın indinde olmayan bir ilim ihdas edersiniz ve bu durumda da kendinizden Allahın ilmini tecrid etmiş olursunuz. Bunu İbni Abbas tevhid akidesine aykırı sayıyordu. O şöyle diyordu : Allah fazlını ve rahmetini kontrolsüz dağıtarak ya da sınırlayarak haline, gidişine bırakmadı. Peygamberlerini de geçmiş ilminde olanı mahvetsinler ya da iptal etsinler için göndermedi. Sizler Cenab-ı Hakkın " yarattıklarının önünde ve ardında ne var (dünya ve ahiret işlerinin) hepsini bilir. Onlarsa Allah'ın dilediği kadarından başka, onun ilminden hiçbir şey kavrayamazlar (2 / 255) ayetini kale almıyarak, bir emirdeki ilmini ikrar ederken, diğer bir emrindeki ilmini nakzediyorsunuz. Yaratıklar ise Allahın ilminde bulunan hususlara geliyor ve bu onlar için yegane bir sığınak, barınak oluyor, ondan kaçıp kurtulmak mümkün olmuyor. Allahın ilmi ile gelecekte olacak şey arasında bir perde, ya da ilmine engel olan hiç bir şey yoktur. O her şeyi en iyi bilendir ve hikmet sahibidir.

10. Kul dilerse işlediği amelden ötürü azap görmez, dediniz.

11. Kur'anda bir kavimden söz ederken başka türlü açıklama yaptığını kastettiniz.

"Ayrıca onların bundan başka bir takım pis işleri daha var ki, onları işler dururlar."

(23 / 63) **ولهم اعمال من دون ذلك هم لها عاملون**

Cenab-ı Hak onları dünyada bir müddet yaşatacağız, sonra da bizden onlara gayet elemli bir azap dokunacaktır, buyurdu (11 / 48). **و امم سنمتّعهم ثم يمسّهم منّا عذاب اليم**

Bu ayetlerde onların amel etmeden önce amel edici olacaklarını haber verdi ve onlar henüz yaratılmadan onları azap edici olduğunu haber verdi.

12. Sizler yine diyorsunuz ki, onlar dileselerdi görecekleri azapları hususunda Allahın ilminden çıkarlar ve rahmeti ile muamele edeceği bilmediklerine geçerlerdi.

Bunu ileri süren Allahın kitabını red etmek sureti ile düşmanlık etmiştir.

Allahü teala rasüllerden bazılarını isimleriyle ve amelleriyle ezeli ilminde zikretmiştir. Babaları onlara bu isimleri değiştirerek başka isimler verememiş, İblis de Allahın ezeli ilminde kendisi için belirlediği fazileti, teveccühü değiştirememiştir.

Cenab-ı Hak buyurmuştur ki : Ey rasülüm, kuvvetli ve basiretli zatlar o kullarımız İbrahim, İshak ve Yakub'u da an. Biz onları özellikle ahiret yurdunu düşünen ihlaslı kişiler kıldık.

(38 / 45, 46).

واذكر عبادنا ابراهيم واسحق ويعقوب اولى الايدى والابصار انّا اخلصناهم بخالصة ذكرى الدار

Allah kudretinde izzet sahibidir. Bu hususta da ilmini geçersiz kılacak birine yetki vermez.

Allahü teala onlara vahyederek bu ismi verendir.

Öyle bir kitaptır ki, batıl ona ne önünden, ne ardından yol bulamaz (41 /42).

لايأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه

Ya da birini yaratmasında ortağa, şerike görev için müsaade etmez. Ya da rahmetinden uzak tuttuğunu rahmeti altında bulunmasına izin vermez. Ya da rahmetine aldığını rahmeti altından çıkaracak birine izin vermez.

13. Kim Allahın ilminin yaratmasından (halk etmesinden) sonra olduğunu iddia ederse Allaha büyük cehalet ithamında bulunmuştur. Allah daima yaratmadan önce her şeyi yegane bilendir ve her şeyi görüp gözetendir.

Yarattıktan sonra onların başlangıcı hakkındaki ilmi noksanlaşmamıştır, onların amellerinden sonra da azalmamıştır. Felaketlere uğrayarak kökü kesilen kimseler için hükmü değişmez.

İblis'e nefsini hidayete, başkasını da dalalete sürüklemesine imkan vermedi. Siz yarattıkları hakkında ilminin iptalini ve ibadetinin ihmalini iftira etmek istediniz .

Allahın kitabı sizin bidatlerinizi nakzedecek, iftiralarınızı geçersiz sayacak şekilde durmaktadır.

İnsanların şirk ehli olduğu günlerde Allahın rasülünü onlara gönderdiğini biliyorsunuz.

Kime Allah hidayetini dilemişse, irade etmediği müddetçe ona dalalet arız olmaz.

Allah kime hidayet dilememişse onu küfürde haline bırakır. Onun dalaleti hidayetinden evla olur.

14. İddia ettiniz ki, Allah kalblerinizde taat ve masıyeti yerleştirmiştir. Kudretinizle taati işlediniz, masıyetini de kudretinizle terkettiniz. Cenab-ı Hak birine rahmetini tahsis etmekten uzaktır. Masıyet işlemesinden de alıkoymaz.

15. İddia ettiniz ki, mukadder olan şey ancak size göre, refah,dertsiz yaşama ve nimettir. Amelleri bundan çıkardınız.

16. Dalalet ya da hidayet birine ezelde Allah tarafından belirlenir, ifadesini reddettiniz. Ne var ki, Allah olmaksızın nefislerinizi hidayete erdirdiniz. Allahtan bir kuvvet ve izin olmaksızın nefsinizi masıyetten alıkoydunuz.

17. Kim böyle iddia ederse sözünde aşırı gitmiştir. Zira Allah önceden bilmemiş ya da kaderi belirlememiş olsaydı, bu durumda mülkünde iradesini icra etmesi için bir şeriki olacaktı.

Allahü teala buyuruyor ki : Size imanı sevdirdi ve kalplerinizde onu güzelleştirdi. (49 / 7) **حبّب اليكم الايمان وزيّنه فى قلوبكم**

Onlar daha önce bundan nefret ediyorlardı. Küfrü, fasıklığı ve isyanı size çirkin gösterdi. (49 / 7) **ناي‌ص‌ع‌ل‌او ق‌وس‌ف‌ل‌او ر‌ف‌ك‌ل‌وكرّه اليكم ا**

Onlar onu bundan önce seviyorlardı ve buna kadirlerdi. Sonra bize hz. Muhammedin ve ashabının affı ve mağfireti hakıknda haber vererek buyurdu ki : Onlar kafirlere karşı çok şiddetlidirler, aralarında birbirine merhamet ederler (48 / 29). **اشدّأء على الكفار رحماء بينهم**

Ki bu yüzden Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlayıp üzerindeki nimetlerini tamamlıyacak, (48 / 2) **ليغفر لك الله ما تقدّم من ذنبك وما تأخّر** *keremi olarak Cenab-ı Hak onların daha amel etmesine vakit kalmadan günahlarını bağışladı.*

Sonra da amel etmeden onların bunlarla amil olacağını haber aldık. Cenab-ı Hak buyurdu ki : Onları görürsün ki, ruku ederler, secdeye varırlar, rablerinden sevap ve rıza isterler (48 / 29) **تراهم ركعا سجدا يبتغون فضلا من الله و رضوانا**

Fazilet onlara daha yaratılmadan, rıza da daha iman etmeden verildi.

18. Diyorsunuz ki, onlara, Allahın onların işliyecekleri fiilleri açıkladığını reddetme gücü verilmişti. Yine küfür üzere kalacaklarını açıklamasına rağmen nefisleri için istedikleri küfür işlenmiş olacaktı. Ancak vahiy bunda tasdik bulmuyordu.

19. En kesin ve en mükemmel delil Allahındır. (6 / 149) **ولله الحجة البالغة**

Eğer yanılma sonucu verilen hükümlerden ötürü azap etmeyeceğine dair Allahın Levh-i Mahfuzda yazdığı daha önceki bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden dolayı size büyük bir azap dokunurdu.(8 / 68) .

لولا كتاب من الله سبق لمسكم فيما اخذتم عذاب عظيم

Allahtan onlara izin verilmeden önce aldıkları (ganimetler) hakkında affı geldi.

20. Dediniz ki : Şayet dileselerdi onları affedeceği hususunda Allahın ezeli ilminden -ki onlar affolunacaklardır- bilmediğine çıkarlar ve almazlardı.

21. Kim bunu iddia ederse, ileri gitmiş ve yalan söylemiştir. Allah çok sayıda insanı zikretti ki, onlar ogün henüz doğmamış, erkeklerin sulblerinde ve kadınların rahimlerinde idi.

Buyurdu ki : ve daha onlardan başkalarına ki, henüz onlara yetişmemişlerdir (kasıt tabiindir). (26 / 3) **وآخرين منهم لما يلحقوا بهم**

Yine buyurdu ki : Onlardan (muhacirlerle ensardan) sonra gelenler ! Ey rabbimiz ! Bizi imanda bizi geçmiş olan kardeşlerimizi bağışla (59 / 10) **والذين جاؤا من بعدهم يقولون ربنا اغفرلناولاخواننا الذين سبقونا بالايمان**

Onlar yaratılmadan önce onlar için Allahın rahmeti erişti.

22. Allahı bilen bilginler Allah olmasını istemediği bir emiri başkasının meşietine (dilemesine) bırakmadığını bilirler.

Bir kavme hidayet diledi onları kimse dalalete götüremedi. İblis bir kavmi dalalete götürmek istedi. Onlar ise hidayet buldu. Musa ve kardeşine dedi ki : Firavuna gidin. Çünkü o azdı. Varın ona yumuşak söz söyleyin. Olur ki, nasihat dinler yahut korkar. (20 / 43, 44) **اذهبا الى فرعون انه طغى فقولا له قولا لينا لعله يتذكر او يخشى**

Musa ezeli ilminde Firavun için düşman ve bir hüzün meselesi olacaktı. Buyurdu ki : (28 / 8) Firavun'a ve Haman'a ve ordularına, onlardan çekinmekte oldukları şeyi gösterelim.

ونرى فرعون وهامان وجنودهما منهم ما كانوا يحذرون

23. Diyorsunuz ki, Firavun dileseydi Musa'ya yakın dost ve yardımcı olurdu. Allah buyurdu ki : Çünkü ilerde kendilerine bir düşman ve bir üzüntü olacaktı (28 / 8) **ليكون لهم عدوا وحزنا**

Siz ise şöyle dediniz. Firavun dileseydi gark olmazdı. Allah buyurdu ki : Çünkü onlar boğulacak bir ordudur (24 / 14) **انهم جند مغرقون**

Bu Allah indinde önceki nesilleri zikri hususunda, vahyinde sabit idi.

Adem aleyhisselamı yaratmadan önce Adem hakkında açıkladığı gibi "muhakkak yeryüzünde bir halife yaratacağım (2 / 30) . **انى جاعل فى الارض خليفة**

Böylece Adem imtihan olacağı günahı işledi. Yine İblis de Cenab-ı Hakkın ezeli ilminde olduğu şekilde yerilmiş ve kovulmuş (17 / 18) **مذموما مدحورا** *olacaktı*

Sonra da Adem'e secde etmesi emrolundu, İblis bunu reddetti. Adem tevbe etti, merhamet olundu. İblis ise lanetlendi ve yolunu şaşırdı. Sonra Adem merhamete uğramış ve tevbe etmiş olarak toprağından yaratıldığı dünyaya atıldı. Şeytanda gazaba uğramış, kınanmış, yerilmiş olarak dünyaya kovuldu.

24. Dediniz ki : İblis ve Cin dostları Allahın ezeli ilmini reddetmişler ve Cenab-ı Hakkın söylediği şu sözde "Allahü teala, işte hak ! Ben hakkı söylerim. Celalime yemin ediyorum ki, cehennemi mutlaka senden ve onlar içinde sana uyanların hepsi ile tıka basa dolduracağım! buyurdu.(38 / 84, 85) . **قال فالحق والحق اقول لأملأنّ جهنم منك و ممن تبعك منهم اجمعين**

Böylece Allahın ilmi onların meşietinden sonra ilk kez kendini göstermişti.

25. Allahın ezeli ilmine karşı çıkarak nefsinizi helake sürüklerken neyi murad ediyorsunuz ? Zira Allahü teala sizi yaratırken sizi şahit kılmadı. Sizin cehliniz onun ilmini nasıl kuşatabilir ? Allahın ilmi bir şeyin olmasından etkilenmez. İlmini hiçbiri redde kadir olamaz.

Her saat bir şeyden diğer şeye intikal ediyorsanız, Allah size o intikali sağlıyandır. Melekler Adem yaratılmadan önce kulların yeryüzünde fesat çıkaracağını, orada kan dökeceğini biliyorlardı. Ancak melekler gayba ait sırları bilmiyorlardı. Yeryüzünde fesat çıkarılacağı ve kan döküleceği Allahın ezeli bilgisinde vardı. Onların iftira ile gelişigüzel söyledikleri Allahın öğretmesi sayesinde idi. Ancak onlar onu kendilerinden sanmışlardı. Ama söyleten Allah idi.

26.Cenab-ı Hakkın bir kavmi kendileri sapıtmadan önce saptırmasını ve bir kavmin dalalete düşmeden önce onları dalalete düşürmesine itirazda bulundunuz.
27. Bu Allah'a inananları şekke düşürmez. Allahü teala kulları yaratmadan önce onlardan kim kafir kim mü'min, kim hayırlı kim günahkar biliyordu. Kul Allah indinde nasıl mü'minken kafir, kafirken nasıl mü'min olabilir ? Cenab-ı Hak buyurdu ki : Bir ölüyken dirilttiğimiz(yani kafir iken hidayet verdiğimiz) ve kendisine insanlar arasında yürüyeceği bir nur ihsan ettiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp bir türlü çıkamayan gibi olur mu ? **اومن كان ميتا فاحييناه وجعلنا له نورا يمشى به فى الناس كمن مثله فى الظلمات ليس بخارج منها**

Onlar Allahın izni olmadıkça ebediyen hep dalalettedirler.
28. Sonra da diğerleri hidayetten sonra buzağı heykelini ilah edindiler ve sapıttılar. Ancak o onları belki şükrederler diye affetti. " Musa'nın kavminden bir topluluk vardır ki, insanları hakka götürürler ve onunla adalet yaparlar, hale geldiler. (7 /159). **من قوم موسى امة يهدون بالحق و به يعدلون**

Onlar, kendilerinden beklenen eski hallerine döndüler. Yine hidayetten sonra Semud (ebki bir arap kavmi)yoldan çıktı. Onlar affedilmedi, merhamet de görmediler. Onlara Allahın ezeli ilminde olan tek sayha onları bitirdi. "Onların cezası ancak bir naradan ibaret oldu, hemen sönüverdiler.(36 / 29). **صيحة واحدة فاذاهم خامدو** *Onlara olacak oldu.*

Salıh peygamber onların peygamberi olduğu için deve onlar için bir imtihan olmuştu. Cenab-ı Hak deveyi boğazladıkları için kafirler olarak ölmelerini murad etti.

29. İblis Allah'a meleklerin ibadet ettikleri gibi ibadet ve tesbih ediyordu. İmtihan edildi, ancak asi olduğu için kendisine merhamet edilmedi. Adem de imtihan oldu, asi oldu ancak merhamet olunarak affedildi. Adem görevini unuttuğu için günaha yöneldi. Ancak Allah onu korudu. Bunda istitaat nerede ? Ona bunda bir şey faydalı oldu da olacak şey olmadı mı ? Ya da olmayacak bir şey fayda etti de o oldu mu ? Ta ki, bunu bir huccet sayabilelim. Ancak Allahü teala sizin nitelediğinizden daha aziz ve daha kuvvetlidir.

30. Sizler dalalet ya da hidayetin Allahtan birine verildiği hususunda itiraz etmiştiniz. Allahın ilmi iddianızca hıfzedicidir. Amellerde dileme (meşiet) size aittir. Dilerseniz imanı sever ve cennet ehlinden olursunuz. Sonra cehaletinizle peygamberin hadisini ki, indirilmiş kitabı tasdik edicidir, kötü yöne çektiniz.

Hz. Ömer peygamberimize sorduğunda cevabı : Görmüyor musun ? Bizim yaptığımız şey yapılıp işlenmiş şey mi yoksa yeni başladığımız bir şey mi ? Peygamber efendimiz buyurdu ki : Yapılıp işlenmiş şeydir. Bundan çıkış yolu bulamazsak bu bir cebir olur, demenizle kaderi yanlış açıkladığı ve Cenab-ı Hakkın ezeli ilmini yok saydığı için ayıpladınız ve nefret ettiniz değil mi ? Bu sözünüz sizi bağlıyordu. Bu sizce haksızlık, zulüm idi.

31. Böylece Allahın ilminin yaratıklarda etkisini siz zulüm diye adlandırdınız.

32. Bize haber verildi ki : Allahü teala Adem'i yarattı ve onun zürriyyetini eline serpiştirdi. Amel etmedikleri halde cennet ehlinden yazdı ve yine amel etmedikleri halde cehennem ehlinden yazdı.

Sehl bin Huneyf Sıffin gününde dedi ki : Ey insanlar ! Dininiz hakkında kişisel görüşlerinizi söylemekten sakının. Allaha yemin olsun ki, Sıffinde Ebu Cendele olanları gördüm! Peygamberin emrini tutmayabilseydik,tutmayabilecektik. Yemin olsun ki, onun bize yardımı olmadan hiç bir zaman kılıçlarımızı kınına sokmadık. Ancak sizin bu işinizden önce tanıdığımız emir bize kolay geldi.

33. Şimdi de cehaletinizle Allahın ilmini red daveti hakkındaki batıl yorumu daveti hak olarak gösterdiniz. Dediniz ki : İyilik Allahtan, kötülük ise kendimizdendir.

Sizin ehli sünnet imamlarınız dedi ki : İyilik Allahtandır, kaderde yazılmıştır. Kötülük nefislerimizdendir, ezeli ilimde geçmiştir.

34. Dediniz ki, Bu nefislerimizden kötülüğün çıkması gibi nefislerimizden bir başlangıçla da olabilir.

35. Bu sizin tarafınızdan dinin reddi ve nakzıdır. İbni Abbas radıyallahü anh kader sorunu tartışma olduğunda dedi ki : Bu, ümmet içinde şirkin başlangıcıdır. Allaha yemin olsun ki, sizin kötü görüşünüz, sizi öyle bir yere getirecek ki, Allahın hayrı da şerri takdir etmediği gibi takdir etmediğini söyliyeceksiniz.

36. Siz cehaletinizle iddia ettiniz ki, Allahın ezeli ilminde sapıtmış kimse hidayeti bulmuşsa onun hidayeti bulmasında Allahın ezeli bilgisi olmamıştır.

Kimin kalbi islama açıldıysa, Allah tarafından o kimseye kalbi islama açılmadan hidayet verilmiştir. Şayet o mü'min olup sonra kafir olmuşsa bu kendi dilemesi iledir. Zira o böyle bir güce sahip idi. Küfründe meşieti Allahın imanında meşietinden daha etkilidir.

37. Hayır, şahadet ederim ki, kim yardım olmaksızın güzel amel işlerse, kimseden yardım almadan onu kendisi işlemiş olur. Biri huccetsiz kötülük yaparsa o kendi hesabına olur.

Fazl Allahın elindedir, onu dilediğine verir. Cenab-ı Hak herkesin hidayetini murad etmiş olsaydı elbette sapıklıkta olan kimseye hidayet bulması için Allahın emri yerine gelirdi.

38 Dediniz ki : Kendi dilemesi Cenab-ı Hak size iyiyi ve kötüyü vermeyi diledi, sizin amellerinizi ezelden bilmesi ile üzerinizden kaldırdı. Meşietini sizin meşietinize tabi kıldı.

39. Yazıklar olsun size! Allah İsrailoğullarına, onlara verdiğini kuvvetle tutmaları emrinde, dayattıklarında, meşietini yerine getirmeyip Sina dağını üzerlerine sarsıp sarkıtmıştı. Dağ sanki üzerlerinde bir gölgelik olmuştu. Gördünüz mü ki, sizden önceki dalalette olan bir kimseyi hidayetini murat ettiğinde meşietini onlara verdi mi ? Hatta onları kılıçla islama girmelerini bile zorladı, zira onların böyle olacağını önceden biliyordu.

Yoksa Yunus'un kavmine iman etmemek için dayattıklarında meşietini verdi mi ? Ta ki, onlara azap bürümüş ve iman etmişlerdi. Cenab-ı Hak imanlarını kabul etti. Diğerlerini reddetti ve imanlarını kabul etmedi. Dedi ki : Azabımızı görünce, Allahın birliğine iman ettik ve ona ortak koştuğumuz şeyleri inkar ettik, dediler. Fakat bizim azabımızı gördükleri vakit, iman etmeleri kendilerine bir fayda verecek değildi. Allahın kulları hakkında sürüp gelen sünneti budur. (40 / 84, 85).

فلما رأوا بأسنا قالوا آمنا بالله وحده وكفرنا بما كنّا به مشركين فلم يك ينفعهم ايمانهم لما رأوا بأسنا سنة الله التى قد خلت فى عباده

Allahın ezelde ilmi kullarına fayda etmedi.(40 / 85)

وخسر هنالك الكافرون

İşte kafirler burada hüsrana uğradılar.(40 / 85). Yani Cenab-ı Hakkın kulları hakkındaki ezeli ilmi fayda etmedi. Cenabı hakkın yanında kaderleri böyle idi, onlar helak olacaklar, onlardan bir şey kabul edilmeyecekti.

Hidayet, dalalet, küfür, iman, hayır, şer Allahın elinde olup dilediğine verir, dilediğini de taşkınlıklar ve azgınlıklar içinde bocalar halde bırakır.(7 / 186). **ويذرهم فى طغيانهم يعمهون**

İbrahim aleyhisselamda öyle demişti : Ey rabbim ! Bu beldeyi (Mekke'yi) korkudan emin kıl. Beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak bulundur ! (14 / 35) **رب اجعل هذاالبلد آمنا واجنبنى و بنىّ ان نعبد الاصنام**

Ey rabbimiz ! Bizi yalnız sana boyun eğen müslümanlar yap ! Soyumuzdan yalnız sana boyun eğen bir ümmet yarat (2 / 128).

ربنا واجعلنا مسلمين لك ومن ذريتنا امة مسلمة لك

Yani iman ve islam elindedir, putlara tapanların ibadeti de senin elindedir. Ancak siz buna itiraz ettiniz, Allahın meşietini bir tarafa bırakarak onu ellerinizde bir mülk kıldınız.

40.amden öldürme hakkında ecel olmaz, dediniz.

41. Cenab-ı Hak kitabında bunu zikredip isimlendirdi. Yahya'ya dedi ki : Ona hem doğduğu gün, hem öleceği gün, hem de diri olarak kaldırılacağı gün selam olsun ! (19 / 15).

وسلام عليه يوم ولد ويوم يموت ويوم يبعث حيّا

Ancak görüyoruz ki Yahya eceli ile ölmedi, o öldürüldü. Onun ölümü şehid olarak öldürülmüş kimsenin ölümü gibidir. Ya da amden biri onu öldürdü ya da hataen öldürüldü, bir kimsenin hastalıktan ya da aniden ölümü gibi. Bunların hepsi eceli ile ölmektir. Ömründe rızık hakkını almış, rızkı tamam olmuş, en son noktaya gelmiş ve kabristana varmıştır. Allahın izni olmadıkça hiç bir kimseye ölüm yoktur. O va'desiyle yazılmış bir yazıdır. (3 / 145). **وما كان لنفس ان تموت الا باذن الله كتابا مؤجّلا**

Hiç bir kimse dünyada ulaşacağı saati, anı varken, basacağı yer varken basmadıkça, az da olsa rızkı varken bu rızkını tüketmedikçe, dinleneceği, yatacağı

Sayfa 8

yatağı varken yatmadıkça kendine ölüm gelmez. Bunu Allahü tealanın şu kelamı doğruluyor : O küfredenlere de ki : Siz yakında mağlup edilecek ve toplanıp cehenneme sürüleceksiniz (3 /12) **قل للذين كفروا ستغلبون و تحشرون الى جهنم**

Cenab-ı Hak o Mekke kafirlerini Mekkede hayattalar iken dünyada öldürülme ile ahirette de cehennem azabı ile azap olunacaklarını bildirdi.

42 .Diyorsunuz ki : Onlar her iki azabın geleceği hususunda Allahın ezeli bilgisi olduğunu, Allahın ve peygamberin de açıklamalarından biliyorlar ve reddetme gücüne sahiplerdi.

43.Buyurdu ki : Allahın yolundan şaşırtmak için (kibrinden) yanını büker, çevirir. Ona dünyada bir rezillik vardır. (9 / 22)

ثانى عطفه ليضل عن سبيل الله له فى الدنيا خزى

Yani Bedir günü savaşta öldürülecektir. Kıyamet gününde ise ona yangın azabını tattıracağız (9 / 22). **ونذيقه يوم القيامة عذاب الحريق**

Görünüz, Allahın ezeli bilgisi hakkındaki subjektif görüşünüz şayet Allah size merhamet etmezse sizi ne gibi durumlara düşürüp helak edecek

44.Sonra peygamber aleyhisselamın sözüne gelelim : İslam üç güzel amel üzere bina kılınmıştır. Birincisi, cihat olup kesintisiz bir şekilde Allahü tealanın rasülünü gönderdiği günden, bir bölük müslümanın deccallerle savaş edecekleri güne dek sürecek cihat. Zalimin zulmü, adalet edenin adli bunu önleyemiyecek.

İkincisi, bir günahtan ötürü tekfir etmediğiniz, şirke düştüğünü tanıklık etmediğiniz, bir amelden ötürü onları islamdan dışlamadığınız Tevhid Ehli'dir.Üçüncüsü : Kaderlerin hepsi hayır olsun şer olsun Allahın takdiri iledir. İslamdan cihadı kaldırıp attınız, ümmetinizi küfürle tanıklık ettiniz, onlardan bir kısmını beri saydınız, kaderi, ecelleri, amelleri ve rızıkları hepsini yalanladınız. Elinizde islamın bina kıldığı hasletinden hiç bir şey kalmadı, hepsini mahvedip bu güzel hasletleri terkettiniz.

6.2.Josef Van ESS'in Yorum ve Değerlendirmeleri

Burada değerlendirilen II. Ömer'e ait Risalenin tamamı Ebu Nuaym'ın Hilyetü'l-Evliya adlı eserinde bulunmaktadır. Ömer b. Abdülaziz Risalesinin girişinde bu yazıyı kendisine yöneltilen soru ve iddialar üzerine yazdığını haber veriyor. Karşıtlarının halsızlığını isbat etmeye yönelik müdafaa tarzı olduğu açıktır. İlk dönem eserlerde yeterşnce yer almadığı görülmekle beraber sonradan dikkatleri özerine toplamıştır. Karşıtlarının Allah'ın kaderini reddettiklerini ifade etmekte ve onları ikaz niteliğinde cevaplar vermektedir. Bu Risaleyi diğer iki risaleden –Hasan b. Muhammed ve Hasan el-Basri'nin risaleleri- ayıran en önemli nokta, hadislerden istifade edilmiş olmasıdır. Önceki risalelerde daha fazla ayet ve akli deliller kullanılmaktaydı. Kitabın ve Allah'ın Rasülünün sünnetinin terk edildiği, inkar edildiği şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Halbuki kitabın tamamına ve Rasülullah'ın sünnetine tamamen karşıt olmak gibi bir durum sözkonusu değildir. Sadece kader konusunda görüş ayrılığı sözkonusudur. Ömer b. Hattab'tan da söz gündeme getirerek karşıtlarının haktan yüz çevirdiklerini ifade etmesi, bu risalenin muhatabını ortaya koymaktadır.

Emevi halifeleri döneminde bazı islami tabirlerden iktidarlarını kuvvetlendirmek için istifade ettikleri malumdur. Bu değerelendirmelere bir itirazın gizli gizli devam ederken II. Ömer'in hilafeti döneminde artık açıkca tartışma gündemine girmeye başladığı görülmektedir. Öbür taraftan Ömer b. Abdulaziz çizdiği farklı hilafet anlayışı ile de takdir görmüş bir kişilik sergilemektedir. Belki de uzun zamanın getirdiği bir birikimin dışa vurumu olabilir. Bu tartışmaların önemli bir bölümünü de kader, irade ve insanların sorumluluğu konuları teşkil etmektedir. Kaderin Allah tarafından belirlendiği, ecellerin ve rızıkların Allah tarfından önceden tesbit edilip taksim edildiği, müslümanlardan büyük günah işleyenlerin küfür ile itham edilemiyeceği fikirleri siyasi iktidarı rahatlatan inanç esaslarıydı. Sünnete bağlılık da o dönemde işlenen konulardandır ve hadis yazımlarının başlatıldığı dönemdir. Kaderiye ve onun devamı olan Muteaaile Allah'ın adalet sıfatını ön planda tutarak tevhid anlayışını bu çerçevede işlerken, Ömer b. Abdulaziz ve sünnet ehli Allah'ın ilim sıfatından hareketle izah yolunu öncelemektedirler. Daha sonra Ehl-i Sünnet de kaderiyenin görüşüne karşı çıkmış ve Allah'ın ilmi ezelisiyle kulların fiilleri de dahil herşeyi bileceğini savunmuşlardır. Bu risalede de Allah'ın ilmi ile kudret ve iradesinin herşeye hakim olduğu vurgulanmaktadır. Fakat bu risalenin bir yerinde tevfiz kelimesi kullanılmaktadır. O dönemde Mufavida diye kendilerine yetki verildiğini savunan bir grubun da olduğunu Ess bahsetmektedir.

7. GAYLAN ED-DIMEŞKİ ÜZERİNE HABERLER

Gaylân'ın baba ve künye adları konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kıpti asıllı olduğu rivayetleri de vardır. Onun bu ünvanla anılması daha fazla tanınmasına ve diger bu ad ile anılan ve zaman zaman karıştırılmalara sebeb olan ifade ve yorumları da gölgede bırakmıştır. Hıristiyanlıktan İslâma geçmiştir. Hükümette katiplik görevi ifa etmiştir. Burada da epey varlık sahibi olmuştur. İbn Asâkir, onun Şam'da güzel bir mekanda iyi bir evi olduğunu anlatır. II. Ömer'e hitaben oldukça da ağır ifadeleri olan bir yazı yazmış, onunla konuşmaları olmuş ve fikirlerinden döndüğünü ifadede bulunmuş, darphane yetkilisi olarak atanmıştır; fakat sonradan rücû ettiği söylenir. Sadece Suriyede kaldığı ve oradan çıkmadığı da ifadeler arasındadır. II. Ömer'den sonraki Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik zamanında bu yumuşama ortadan kalkmış, ünlü Emevî fakihi el-Evzâî ile kader konusunda tartıştırılmış ve kaderi inkar ettiği ileri sürülerek öldürülmesi için zemin hazrlanmış, sonunda Hişâm onu yakalatarak hapsettirmiş ve işkence ile öldürtmüştür. Rivayetlerde Halife Hişam'ın onun davranışlarına babasının döneminden itibaren kızmaktadır. Sonraki dönemlerde bu aranın açılması daha da keskin ve sert boyutlara ulaşmıştır. Her ne kadar savunduğu görüşler de öne sürülmüş olsa da idama götüren sebeblerin arasında uzun zamana dayanan ve Gaylanın da sürekli arttırdığı davranışları ve belki de Emevilere karşı ayaklanma hareketinin içerisinde yer alması da sebeb olmuş olabilir. Hasan Basri de bu dönemde çeşitli sıkıntılar görmüş, Emevilere karşı risalesinde de görüleceği gibi açıkca ifade etmesine rağmen halifeler O'nu saymış ve hürmet göstermişlerdir.

8. SONUÇ VE TARTIŞMA

I.yy. da yazılı kelamın olduğunu, Madelung'unda ifadesiyle K.el-İrca'nın yazıldığı gözönünde tutulacak olursa reddetmeye hiçbir sebebl yoktur.

Ve sonuç olarak bu risale hem medot ve hem de içerik olarak daha 70 li yıllardan itibaren ialami kelam konularının düzenli hale geldiği açıktır. Bunların dışında da ayrıca yazılı metinler vardır.

Keğıdın kullanımının yaygın olmadığı, parşömenlerin kullanıldığı bir dönemde, hem de pahalıya malolduğu düşünülürse yazılı metinlerin azlığı daha da iyi anlaşılr. Çaresiz bazı yazarlar sadece dil ile aktarma yolunu kullanmak durumunda kalmış olmalıdır. Fakat Hasan b. Muhammet b. El-Hanefiyye varlık sahibidir, Hasan el-Basri, Abdullah b. İbad hükümet mensuplarına karşı cevap vermek durumunda olduklarından yazılı metodu kullanmış olabilirler. Bu da o dönemde kelami konuların çok daha fazla konuşulduğunun bir ifadesi ve belirtisi kabul edilebilir.

Ayrıca bizim Hasan b. Muhammetb. El-Hanefiyyenin hangi toplumsal şartlar içerisinde bunları ele aldığını da geriye doğru giderek tarihlendirmemiz konuya ışık tutacaktır. Fakat bu konu zorluklar içermektedir. Hasn b. Muhammet devamlı bir barış ve birlik yanlısı siyaset gütmüştür. Hatta tutum olarak Ali yanlılarına mesafeli davranışı tepkiyle karşılanmıştır. Onun Hz Ebu Bekir ve Hz Ömer'e daha sempatiyle baktığı da bilinmektedir. Hasan ve Hüseyin'in yaşadıkları sıkıntıları derinden hisseden bir kişidir. Fakat çok büyük bir birikim sahibi olduğu açıktır.

II. Ömer'in yazısı Josef Van Ess'e göre daha savunmaya yönelik ve aynı tarz argumanlarla genel konular ele alınmıştır. Kelam uslubu konuları dışında yok gibidir. Herşeyin yaratıcısının Allah olduğu burada da ayetler ele alınarak işlenmeye çalışılmıştır. Allah'ın gelecekte olacakları bimesi ve belirlemesi konusu ağır yani kader ve kaza Allah'ın bilmesi ve takdir etmesi merkezlidir. Her dönemin önemli konusu olan kader tartışmaları gerek ayetlerin de farklı yorumlara sebeb olabilecek ifadeleri, siyasal ortamın da şartlarıyla fikir akımları tarafından kullanılmaya devam edilegelmiştir. İktidar taraftarları bu konuya kendi konumlarını koruma açısından bakıp bu görüşü destekliyen kişi ve yazıları ön pilana çıkartmışlardır. Karşıtlara karşı özellikle de Abbasiler döneminde sertleşen Mihne olayları da kader konusunu devamlı gündemde tutan sebeblerden olmuştur.

Bu iki metinde de Josef Van Ess'in de tesbitine göre ilahi kader ağır basmakla birlikte, kulun sorumlu tutulmasını gerektiren insandaki iradenin de tamamen reddedilmediği, hatta kazanması, yönelmesi, istemesi tabirleriyle kula sorumluluklar ve yapabilme imkanları sunuluyor. Bu yönleriyle de daha sönraki ehl-i sünnet onlardan istifade etmişlerdir. Belki de bu erken dönemin bulunduğu şartlarında doğal bir neticesidir. Allah'ın insanların inanmalarını engellediği yönünde mananın bu ifadelerden çıkartılması güçtür. Kaldı ki insana inanma veya inanmama yönünde yetki ve özgürlük verildiği açıktır.

KAYNAKLAR

DAĞ, M., 1981, AÜİFD. C. XXIV, Kelam ve İslam felsefesinde Hareket Kuramı, s.221
FIĞLALI, E. R., 1986, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Ankara s.348
FIĞLALI, E. R., 1977, ''Hasan b. Muhammed b. el-Hanafiyye'', DİA, XVI, s.331
GÖLCÜK, Ş. 2000, Kelam Tarihi, Kitap Dünyası, Konya, s.390.
IŞIK, K., 1981, AÜİFD. C. XXIV, Mutezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. ATA ve Büyük Günah meselesi, s.22
JOSEF V. E., 1977, *Anfänge muslimischer Theologie*. (İslâm Kelâmının Başlangıcı),Beirut
KUBAT, M., 2008, Hasan el-Basri hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri,Çıra Yay.,ss.276.
NUREDDİN S., 1979, Maturidiyye Akaidi (el-Bidaye fi Usuli'd-Din), neşr. ve çev. TOPALOĞLU, B., Ankara, 122
TAŞÇI, Ö., 2009, İlk Kelam Risalelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu, İz Yay.İstanbul, s.191.
TRITTON, A.S., 1978, Çev.:DAĞ, M., İslam Kelamı, ss. 216
YAVUZ, Y.Ş. ''Kelam'', DİA, c.25.
YAZICIOĞLU, M.S., 1988, Maturidi Akaidinda İnsan Hürriyeti Meselesi, AÜİFD C. XXX s.155
YAZICIOĞLU, M.S., 1986,İnsan Fiili ve Bir Kur'an-ı Kerim Ayeti, AUİFD. XXVIII s.32
YAZICIOĞLU, M.S., 1987, Kelam Ders Notları, Ankara, s.186.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı	: Günay ÖZER
Doğum Yeri ve Tarihi	: Balıkesir, 09.01.1965

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi	: İlahiyat Fakültesi - ANKARA
Yüksek Lisans Öğrenimi	: KSÜ –Sosyal Bilimler Enstitüsü T.İ.B. A.B.D.
Doktora Öğrenimi	:
Bildiği Yabancı Diller	: Almanca. Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	:

İş Deneyimi

Stajlar	:
Projeler	:
Çalıştığı Kurumlar	: Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim

E-Posta Adresi	: gunay.ozer@hotmail.com
Tel.	: 0531 254 09 80
Tarih	: 18.01.2010